

บทที่ 4

การเข้าถึงความรู้ และทรัพยากรชีวภาพ : มิติทางวัฒนธรรมของการจัดการทรัพยากรชีวภาพ

นักวิชาการไทยหลายท่านไม่ว่าจะเป็นอานันท์ (2543), ยศ (2542) หรือ ทวีช (2542) ต่างพยายามที่จะยกระดับ “ความรู้ท้องถิ่น” หรือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” เพื่อให้เห็นภาพของการจัดการทรัพยากร และการพัฒนาประเทศ ซึ่งพอที่จะประมวลได้ว่า ความรู้ของชาวบ้านมีลักษณะเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติการ หรือความรู้ที่ได้จากการปฏิบัติจริง ในขณะที่เดียวกันความรู้ก็แฝงไปด้วยคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ นอกจากนี้ ความรู้ท้องถิ่นเป็นสิ่งที่สามารถเปลี่ยนแปลงปรับเปลี่ยนได้ ไม่ได้หยุดนิ่งหรือเป็นสัจธรรมที่แน่นอนตายตัว

ในบทนี้มุ่งที่จะชี้ให้เห็นถึงการเข้าถึงความรู้ อันเป็นกุญแจสำคัญที่จะนำไปสู่การเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพ กล่าวคือ เมื่อสามารถเข้าถึงความรู้ได้แล้ว ก็จะสามารถเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพได้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงความรู้จำเป็นต้องเข้าถึงความรู้ที่แฝงด้วยระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจด้วย อันเป็นมิติทางวัฒนธรรม ไม่ใช่เพียงการเข้าถึงความรู้ในเชิงเทคนิควิธีการเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เข้าใจแนวความคิดในเรื่องของความรู้ท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน จำต้องเข้าใจลักษณะความรู้ดังกล่าวก่อน ซึ่งอาจแบ่งได้ 2 ประการ คือ *ประการแรก* ความรู้ท้องถิ่นเป็นความรู้เฉพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศชุดใดชุดหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ดวงวิญญาณ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ *ประการที่สอง* ความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิชุมชน กล่าวคือ ระบบนิเวศทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติและชุมชน กับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่น ชุนั้น (ยศ, 2542: 52) ซึ่งลักษณะความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว สอดคล้องกับระบบนิเวศในความหมายของชาวลีซู รวมถึงจักรวาลวิทยาของชาวลีซู ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2

ด้วยลักษณะของความรู้ท้องถิ่นดังกล่าว ทำให้การเข้าถึงความรู้นี้ก่อร่างสร้างสิทธิแบบหนึ่งขึ้นภายในชุมชน คือ “สิทธิการใช้” ต่อทรัพยากรของชุมชน วิถีคิดของชาวลีซูที่ว่า ทุกสรรพสิ่งบนโลกนี้ล้วนมีเจ้าของ การเข้าไปใช้จะต้องร้องขอต่อเจ้าของ ซึ่งหมายถึง หนี้ หรือพลั้งเหนื่อธรรมชาติ การร้องขอจะต้องประกอบพิธีกรรมเพื่อเข้าถึงพลั้งเหนื่อธรรมชาติ ดังนั้นมนุษย์ไม่มีสิทธิใน

การครอบครองพื้นที่นั้นเป็นของตนเอง แต่มีสิทธิการใช้ และมีสิทธิเฉพาะผลผลิตที่เขาได้ออกแรง เท่านั้น ผลผลิตที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้นหากเขาไม่ได้ออกแรง ทุกคนในชุมชนมีสิทธิที่จะไปใช้ประโยชน์ได้แม้ว่าเขาจะเป็นผู้บุกเบิกพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ส่วนตัวก็ตาม ดังนั้น "สิทธิการใช้" จึงมีลักษณะของการใช้ประโยชน์เพื่อส่วนรวมด้วย มากกว่าการใช้ประโยชน์เพื่อตนเองเพียงอย่างเดียว "สิทธิการใช้" สะท้อนให้เห็นถึงมิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากร

สิทธิชุมชนจึงเข้ามาเกี่ยวกับข้อกับสิทธิปัจเจกชนในทรัพยากรหนึ่งๆ ในขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติไม่ได้แสดงตนเป็นเพียงวัตถุดิบ หรือปัจจัยการผลิตเพียงเท่านั้น ทรัพยากรเหล่านี้ยังแฝงไปด้วยระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจตามวิถีคิดของชาวลีซู

ในบทนี้จึงพยายามที่จะชี้ให้เห็นประเด็นต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น โดยจะนำระบบการผลิตและการผลิตอื่นๆ ของชาวลีซูมาเป็นฐานในการอธิบายความเข้าใจระบบสิทธิของชาวบ้าน ที่มีความซับซ้อน และหลากหลาย โดยเน้นในเรื่องความรู้ เพื่อเทียบกับความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน อันเป็นปัจจัยที่จะนำไปสู่ทรัพยากรชีวภาพ และการจัดการทรัพยากรชีวภาพ

4.1 ความรู้ในระบบการผลิต

ทุกขั้นตอนในระบบการผลิตอัดแน่นไปด้วยความรู้ที่จะต้องทำความเข้าใจ เพื่อให้การผลิตนั้นมีประสิทธิภาพ ซึ่งหมายถึงการได้ผลผลิตมาก ขั้นตอนในระบบการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการเลือกพื้นที่ การตัดฟันถางพง การเผาไร่ การเพาะปลูก การเอาหญ้า การเก็บเกี่ยว และการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ อย่างไรก็ตามความรู้เหล่านี้ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวแต่กลับสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเทพที่ให้คุณและโทษ หรือผีร้ายที่จ้องคอยแต่ทำลายผลผลิต รวมถึงความสัมพันธ์ทางสังคม โดยมีครอบครัวเป็นหน่วยในการจัดการการผลิต และเครือญาติเป็นฐานของข้อมูล และแรงงาน คือปัจจัยสำคัญในการผลิต ความสัมพันธ์เหล่านี้ตั้งอยู่บนวิถีคิดของความ เป็นธรรมระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ

ทว่าในที่นี้จะกล่าวถึงความรู้ในเชิงเทคนิคเพื่อทำให้เห็นภาพของการใช้ความรู้ในการผลิต และให้เห็นภาพของการใช้ความรู้เหล่านี้เพื่อเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพ

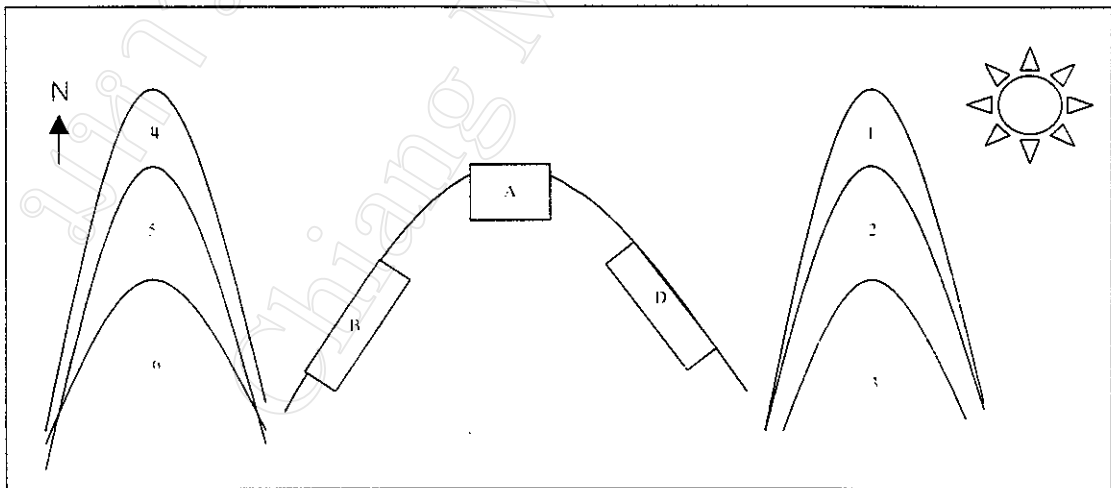
การเลือกพื้นที่ ลีซูได้แบ่งพื้นที่ออกเป็นพื้นที่ร้อน และพื้นที่เย็น ทั้งสองพื้นที่ถูกจัดการโดยวิถีคิดของลีซู ที่กำหนดให้พื้นที่เย็นเป็นพื้นที่สำหรับปลูกฝิ่น พื้นที่ร้อนเป็นพื้นที่สำหรับปลูกข้าว นอกจากการที่จะต้องเลือกพื้นที่ดังกล่าวให้เหมาะสมกับพืชที่จะเพาะปลูกแล้ว ทิศทางของแสงมีความสำคัญเช่นกัน โดยปกติชาวลีซูจะต้องเข้าใจการขึ้นการตกของพระอาทิตย์ด้วย เพราะจะทำให้การเลือกพื้นที่นั้นสามารถรับแดดได้อย่างเต็มที่ โดยมากจะเลือกพื้นที่ที่รับแสงอาทิตย์ได้ทั้งวัน

แต่ไม่ใช้การเลือกพื้นที่ที่รับแสงอาทิตย์ตรงๆ จะต้องเป็นพื้นที่รับแสงอาทิตย์อ้อมๆ แต่รับแสงแดดได้ทั้งวัน อย่างไรก็ตาม ทิศทางของแสงจะสัมพันธ์กับพื้นที่บริเวณรอบๆ ซึ่งจะเป็นภูเขา หรือเนินเขา ดอยต่างๆ ทำให้พื้นที่ที่จะใช้ในการเพาะปลูก มีปริมาณแสงที่แตกต่างกันในพื้นที่ต่างกันอย่างไป ชาวลิซุที่พบกับสภาพเช่นนี้จะใช้สายพันธุ์พืชเข้ามาจัดการเพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุดในพื้นที่นั้นๆ ซึ่งหมายความว่า การที่ชาวลิซุต้องปลูกพืชบนพื้นที่ระนาบต่างกัน ทำให้มีการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่

แม้ว่าพื้นที่เย็นจะสามารถปลูกข้าวได้ แต่ชาวลิซุในพื้นที่ศึกษาให้ข้อมูลว่า มีพันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่เย็นได้มีอยู่ 2 ชนิด คือ ข้าวเจ้าสีดำ พันธุ์หม้อเหยงจาแนะแนะ และข้าวเจ้าสีขาวยพันธุ์ หม้อเหยงจาฟูฟู แต่ทั้งสองพันธุ์นี้ในทัศนะของชาวบ้านแล้วกินไม่อร่อย แข็ง และผลผลิตไม่มาก แต่พันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่ร้อนจะให้ผลผลิตสูง และอร่อยตามค่านิยมของชาวลิซุ

การเลือกพื้นที่ปลูกข้าวหรือปลูกฝิ่น มักมีวิธีการที่ไม่แตกต่างกันมากนัก คือ เลือกพื้นที่ที่รับแสงได้มาก อย่างไรก็ตาม หากไม่สามารถเลือกพื้นที่ที่รับแสงได้มาก ก็จะเลือกพันธุ์ให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ซึ่งสามารถอธิบายได้ตามภาพดังต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่เพาะปลูกกับทิศทางของแสงอาทิตย์

หากต้องการที่จะปลูกข้าว หรือฝิ่น บนเนินเขาที่อยู่ตรงกลางระหว่างภูเขาทั้งสอง มักจะพบเห็นรูปแบบการเพาะปลูกเช่นนี้บนภูเขาเสมอ กล่าวคือ พื้นที่เพาะปลูกมักจะอยู่ทั้งทางทิศตะวันออก(รูปพระอาทิตย์) และทิศตะวันตก ทำให้แต่ละพื้นที่สามารถรับแสงอาทิตย์แตกต่างกัน หากจำเป็นต้องปลูกในบริเวณ D เป็นเนินเขาที่อยู่ทางทิศตะวันออก และหากทางด้านทิศนั้นมี

เนินเขาสูงกว่าเนินเขาที่จะเพาะปลูก(ตามภูเขาหมายเลข 1) ชาวบ้านจะไม่เลือกพื้นที่นั้นในการเพาะปลูก เพราะพื้นที่รับแสงอาทิตย์น้อยมาก แต่หากเนินเขาที่อยู่ทางทิศตะวันออกสูงพอๆ กัน(ตามภูเขาหมายเลข 2) ชาวบ้านจะใช้พื้นที่เพื่อการเพาะปลูกได้ แต่ชาวบ้านจะเลือกพืชไม่ว่าจะเป็นฝิ่น หรือข้าวที่มีอายุยาว หรือให้ผลผลิตช้ากว่าพันธุ์อื่นๆ ไปปลูกบริเวณนี้ และหากพื้นที่ปลูกมีเนินเขาทางทิศตะวันออกต่ำกว่าพื้นที่ปลูก ชาวบ้านจะใช้พันธุ์พืชที่มีอายุปานกลางในการเพาะปลูก

แต่หากเลือกพื้นที่เพาะปลูกทางทิศตะวันตกตามรูป B แต่เนินเขาทางทิศตะวันตกสูงกว่าพื้นที่ปลูก(ตามรูปหมายเลข 4) ชาวบ้านจะเลือกใช้พันธุ์พืชที่มีอายุยาว หรือให้ผลผลิตช้ากว่าพันธุ์อื่นๆ หากปลูกในบริเวณที่มีเนินเขาทางทิศตะวันตกสูงพอๆ กัน(ตามรูปหมายเลขที่ 5) ชาวบ้านจะเลือกพันธุ์พืชที่มีอายุปานกลาง และหากเนินเขาอยู่ต่ำกว่าพื้นที่เพาะปลูก(ตามรูปหมายเลขที่ 6) ชาวบ้านจะเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตเร็วกว่าพันธุ์อื่นๆ

สำหรับพื้นที่ A บริเวณสันดอย ชาวบ้านไม่นิยมเพาะปลูกพืชใดๆ เนื่องจากมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำมาก ปลูกพืชไม่ได้ผลผลิต พอยังก่อได้ยากตัวอย่างให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ว่า ตามปกติหากปลูกฝิ่นในพื้นที่ทั่วไปจะได้ผลผลิตประมาณ 1 จ้อย (1.6 กิโลกรัม) แต่หากปลูกบริเวณนี้จะให้ผลผลิตเพียง 1-2 ซัดเท่านั้น สำหรับพื้นที่สันดอยเป็นที่ราบก็สามารถเพาะปลูกพืชได้ เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ยังคงอยู่ ไม่เหมือนสันดอยที่ไม่มีที่ราบ ความอุดมสมบูรณ์จะถูกชะล้างมาอยู่บริเวณด้านข้างของดอยมากกว่าที่จะคงอยู่บนสันดอย

เมื่อเลือกพื้นที่ได้แล้วจะต้องดูว่า พื้นที่นั้นอุดมสมบูรณ์หรือไม่ ดังนั้นจะต้องมีความรู้ว่าจะดินที่ดีที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกนั้นเป็นอย่างไร อาปาจะบอกว่า ดินที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกนั้นต้องมีสีดำ และไม่มีหิน

การเลือกพื้นที่นั้น นอกจากจะมีความรู้ในเรื่องพื้นที่ซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ในเรื่องทิศทางของแสง รวมถึงความรู้ในเรื่องดินที่อุดมสมบูรณ์แล้ว การเพาะปลูกอย่างมีประสิทธิภาพยังต้องอาศัยความรู้ในเรื่องความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชเข้าไปช่วยเสริมด้วย ซึ่งจะทำให้ตัดสินใจได้ถูกต้องว่าควรนำพันธุ์พืชใดไปปลูกในพื้นที่ใด ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างในไร่ข้าว

สายพันธุ์ข้าวที่ชาวลีซุนิยมนำมาเพาะปลูกมีทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว และมีทั้งพันธุ์ข้าวหนักหรือข้าวปี และพันธุ์ข้าวเบา หรือข้าวตอ ดังเช่น

1. หย่าเบ๊ะเบ๊ะ เป็นข้าวเจ้าพันธุ์หนักที่มีอายุเก็บเกี่ยว 5 เดือนเศษ ข้าวพันธุ์นี้จะปลูกในช่วงต้นเดือนมิถุนายนและเก็บเกี่ยวในราวปลายเดือนพฤศจิกายน ข้าวเจ้าพันธุ์นี้จะให้ผลผลิตสูง

ประมาณ 50-55 ดังต่อเมล็ดพันธุ์ 1 ถึง เมื่อหุงสุกแล้วมีกลิ่นหอม และข้าวไม่ติดกันหม้อ แต่ในปัจจุบันนิยมปลูกน้อยลง เนื่องจากลำต้นสูง ล้มง่ายเมื่อมีลมพัดแรง ทำให้เกี่ยวยาก

2. หยาด้ามา เป็นข้าวเจ้าพันธุ์หนักที่มีอายุเก็บเกี่ยวประมาณ 5 เดือน ชาวบ้านจะปลูกในเดือนมิถุนายนและเก็บเกี่ยวได้ในเดือนพฤศจิกายน ข้าวพันธุ์นี้มีเมล็ดใหญ่ คุณสมบัติพิเศษกินอิ่มเร็ว และอิมนาน ชาวบ้านนิยมปลูกกันมาก ให้ผลผลิตประมาณ 30-40 ดังต่อเมล็ดพันธุ์ 1 ถึง

3. หยาดะแยะ เป็นข้าวเจ้าพันธุ์หนักที่มีอายุเก็บเกี่ยวประมาณ 6 เดือน ชาวบ้านจะปลูกในเดือนพฤษภาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายน ให้ผลผลิตประมาณ 50-65 ดังต่อเมล็ดพันธุ์ 1 ถึง รวงใหญ่ มีเมล็ดดก และเมื่อพาดข้าวแล้วจะร่วงง่าย

4. หยาดโลว เป็นข้าวเจ้าพันธุ์เบาที่มีอายุประมาณ 4 เดือนเศษ ชาวบ้านจะปลูกในเดือนพฤษภาคมและเก็บเกี่ยวได้ในราวกลางเดือนตุลาคม งอกงามได้ดีในพื้นที่อบอุ่น ข้าวพันธุ์นี้ให้ผลผลิตสูงถึง 60-70 ดังต่อเมล็ดพันธุ์ 1 ถึง ชาวบ้านจะเก็บเกี่ยวข้าวพันธุ์นี้ก่อนข้าวชนิดอื่นๆ ชาวบ้านที่มีข้าวไม่พอกินทั้งปีจะนำข้าวพันธุ์นี้มาปลูกเพื่อนำมาบริโภคก่อน

5. หยาดเบ่หู่ เป็นข้าวเจ้าพันธุ์หนักที่มีอายุเก็บเกี่ยว 5 เดือน ชาวบ้านจะปลูกในเดือนพฤษภาคมและเก็บเกี่ยวได้ในราวกลางเดือนพฤศจิกายน เมื่อหุงสุกแล้วมีสีขาวสวย และรสชาติดี ข้อดีอีกอย่างคือ สัตว์ป่าไม่ค่อยรบกวนข้าวพันธุ์นี้มากนัก เพราะมีขนอยู่ที่เปลือก

6. หล่ามีดูหย่า เป็นข้าวเจ้าพันธุ์หนักที่มีอายุเก็บเกี่ยว 5 เดือน ชาวบ้านจะปลูกในเดือนมิถุนายนและเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายน ให้ผลผลิตประมาณ 55-60 ดังต่อเมล็ดพันธุ์ 1 ถึง ข้าวพันธุ์นี้ทนทานต่อโรคเชื้อราดีกว่าพันธุ์อื่น มีลำต้นแข็งแรงและตั้งตรง ทำให้เกี่ยวได้ง่ายใช้เวลาสั้น

7. หยาดหนู่พู ข้าวเหนียวพันธุ์เบาที่มีอายุเก็บเกี่ยว 3-4 เดือน ชาวบ้านจะปลูกในเดือนกรกฎาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนตุลาคมถึงกลางเดือนพฤศจิกายน ชาวลิซู่ปลูกข้าวเหนียวเพียงเล็กน้อย สำหรับใช้ทำข้าวปึกเป็นเครื่องเซ่นและขนมในพิธีปีใหม่เท่านั้น

8. หยาดหนู่แนแน ข้าวเหนียวพันธุ์ปานกลางมีอายุเก็บเกี่ยว 4-5 เดือน ปลูกในเดือนกรกฎาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน ชาวลิซู่ไม่ค่อยปลูกข้าวเหนียวดำมากนัก เพราะชอบกินข้าวเหนียวสีขาวมากกว่า

แต่ละฤดูชาวบ้านจะปลูกข้าวประมาณ 3-4 สายพันธุ์ และจะเลือกพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตในช่วงเวลาที่ต่างกัน การปลูกข้าวต่างชนิดกันจะทำให้เก็บเกี่ยวได้อย่างต่อเนื่อง พันธุ์ข้าวเบาสุกแล้วก็ไปเก็บเกี่ยวก่อน ทั้งช่วงระยะหนึ่ง เมื่อข้าวพันธุ์ปานกลางสุกแล้วก็เข้าไปเก็บเกี่ยวต่อ ต่อจากข้าวพันธุ์กลางก็เป็นข้าวพันธุ์หนักเป็นข้าวที่เก็บเกี่ยวสุดท้าย การปลูกพันธุ์เดียวกันหมดทำให้เก็บ

เกี่ยวไม่ไหว และอาจต้องเผชิญกับหนู หรือฝนอาจจะตกลงมาทำให้ผลผลิตเสียหาย หากต้องการให้เสร็จเร็วก็ต้องเสียเงินจ้างคนมาช่วยเก็บเกี่ยวข้าว

นอกจากพันธุ์ข้าวเจ้าและข้าวเหนียวแล้ว ชาวบ้านจะปลูกพืชผักอีกหลายชนิดในไร่น้ำข้าวและรอบๆ หรือบริเวณที่ไม่ได้ปลูกข้าวก็จะปลูกพืชเหล่านี้ลงไป เช่น เผือก มัน ข้าวฟ่าง ผักโขม มะเขือเทศ มะเขือเปราะ มะเขือยาว บวบเหลี่ยม อ้อย งา อ้อยข้าว น้ำเต้า แตงโม แตงกวา แตงไทย พักทอง พักเขี้ยว สับปะรด ดอกทานตะวัน พริกชี้หนู พริกใหญ่ ฯลฯ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม พันธุ์พืชแต่ละชนิดมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างกัน เช่น บางชนิดเป็นเครือมีมือเกี่ยวพัน เช่น พักทอง ถั่ว เป็นต้น บางชนิดเป็นเครือแต่ไม่เกี่ยวพัน เช่น แตงกวา หรือบางชนิดเป็นไม้พุ่มเล็ก เช่น พริก หรือบางชนิดสูงเพรียว เช่น ทานตะวัน อ้อยข้าว เป็นต้น ดังนั้น การเลือกพื้นที่ให้เหมาะสมกับชนิดของพืชจึงเป็นองค์ความรู้หนึ่ง ที่ชาวบ้านได้สะสมมา ทำให้การเพาะปลูกเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ชาวบ้านจะปลูกแตงกวาพร้อมกับข้าว เพราะเถาแตงไม่เกี่ยวพันต้นข้าว แต่พักทองจะปลูกไว้บริเวณริมป่าข้างแปลงข้าว เพื่อไม่ให้พันต้นข้าว หรือดอกทานตะวันก็จะปลูกเป็นแถวไว้ซิดริมแปลงข้าวเช่นกัน เพื่อไม่ให้แย่งอาหารต้นข้าว อ้อยข้าวจะปลูกแซมเข้าไปในไร่น้ำข้าว แต่จะปลูกกันห่างๆ เพื่อไม่ให้แย่งอาหารกับข้าว พริกจะปลูกไว้มุมหนึ่งเป็นแปลงใหญ่ใกล้ๆ กับไร่น้ำข้าว เป็นต้น

นอกจากนี้ชาวลีซุยังมีชุดความรู้ในเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ เพื่อนำไปเพาะปลูกในฤดูต่อไป การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ของชาวลีซุ อย่างเช่นข้าวจะเก็บไว้ในถุงแยกต่างหากจากข้าวที่จะใช้บริโภค แต่จะไว้ในยุ้งข้าวเช่นเดียวกัน ส่วนเมล็ดพันธุ์อื่น เช่น ผัก และเมล็ดผักกาดจะเก็บไว้ในถุงผ้า ส่วนข้าวโพดจะแขวนไว้ตามซื่อไม้ให้ตากลม ส่วนเมล็ดพันธุ์พืชอื่นจะเก็บไว้ในบริเวณร้านไม้ที่ทำไว้เหนือเตาไฟ เพื่อป้องกันแมลงทำลาย ในอดีตชาวบ้านจะใช้พืชชนิดหนึ่ง นำมาตำแล้วนำไปละลายน้ำ จากนั้นจะนำน้ำมาพรมเมล็ดข้าวโพด เมล็ดข้าว เพื่อป้องกันแมลงเข้าทำลาย

นอกจากความรู้ที่เกี่ยวกับเลือกพื้นที่ ความหลากหลายของเมล็ดพันธุ์แล้ว ความรู้ที่เกี่ยวกับการผลิตอื่น ซึ่งต้องนำไปใช้ในกิจกรรมการผลิต ดังนี้

การตัดพื้ต้นไม้ พ่อหลวงกะมะเล้าให้ฟังว่า มีคนตายขณะตัดต้นไม้มากมาย เนื่องจากไม่เข้าใจวิธีการตัดต้นไม้ที่ถูกต้อง การตัดต้นไม้จะต้องมีการถ่ายทอดความรู้โดยการบอกกล่าวต่อกัน หากปล่อยให้คนที่ไม่มีความรู้ไปตัดต้นไม้อาจจะตายได้ง่ายๆ ความรู้ในการตัดต้นไม้ใหญ่เป็นงานหนัก พ่อจะสอนลูกให้ดูพ่อเป็นตัวอย่างว่าทำอย่างไร และจะต้องคอยดูแลอย่างใกล้ชิด จะไม่ได้รับอนุญาตให้มาตัดต้นไม้เนื่องจากยังไม่รู้ความ เด็กมักจะชน ไม่ค่อยเชื่อฟัง อาจจะแอบไปตัด

ในที่ผู้ใหญ่ไม่เห็น ดังนั้นการสอนตัดต้นไม้จะสอนให้กับเด็กหนุ่มที่รู้ความแล้วมากกว่าจะสอนในเด็กเล็กที่ยังไม่รู้ความ

พ่อหลวงกะผะแล้วว่า "การตัดต้นไม้จะต้องดูลักษณะต้นไม้ว่าเป็นอย่างไร และดูว่าเราต้องการให้ต้นไม้ล้มไปทางไหน เช่นเราต้องการที่จะให้ต้นไม้ล้มไปทางซ้าย เราก็ตัดไม้ทางซ้าย ก่อนลึกเข้าไปประมาณ 1 คืบ จากนั้นจึงไปตัดอีกด้านหนึ่ง จนมีเสียงดังของต้นไม้ ซึ่งแสดงว่าต้นไม้กำลังจะล้มแล้ว ห้ามวิ่งออกจากบริเวณตัดไม้เพราะเราจะไม่รู้ว่าไม้จะล้มไปทางใด จะต้องออกไปอีกสักเล็กน้อย เพื่อให้เห็นชัดเจนว่าต้นไม้จะล้มไปทางใด จากนั้นก็ต้องรีบออกจากบริเวณที่ตัดต้นไม้อย่างรวดเร็ว วิ่งหนีไปในทิศทางที่ต้นไม้ไม่ล้มลงมา ฟังดูเหมือนง่าย แม้ว่าบอกกล่าวกันแล้วจะเข้าใจ แต่หากจะไปตัดไม้จริงๆ จะต้องผู้ใหญ่หรือคนที่มีประสบการณ์ตัดต้นไม้ไปคอยดูแลด้วย เพราะหากพลาดเพียงเล็กน้อยอาจทำให้พิการไปตลอดชีวิต หรือถึงขั้นเสียชีวิตได้" ตัวอย่างในการตัดต้นไม้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงลักษณะของความรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ แม้ว่าสามารถถ่ายทอดด้วยการบอกกล่าวแล้วก็ตาม แต่เป็นการบอกกล่าวแบบคร่าวๆ เท่านั้น ทั้งนี้ชาวลีซู่จะมีคำพูดเปรียบเปรยเกี่ยวกับเรื่องนี้ ซึ่งเป็นการแสดงถึงภารกิจที่บ่งบอกถึงสภาพและศักดิ์ศรีของหญิงและชาย ดังนี้ "ลูกผู้ชาย ต้องป้อมไม้มาจนแก่ จึงเป็นได้ ลูกผู้หญิงคลอดลูกไม่เสร็จ เป็นลูกผู้หญิงไม่ได้"

นอกจากการตัดต้นไม้แล้ว กิจกรรมในการทำไร่หลังจากนั้นคือ ตากไร่จนไม้ที่ตัดไว้แห้ง ซึ่งปกติใช้เวลาประมาณ 2 เดือน ตั้งแต่เดือนมกราคมถึงเดือนมีนาคม จากนั้นก็จะเผาไร่ การเผาไร่นั้นก็ต้องรู้เช่นกันว่าจะต้องเผาตรงไหนก่อนไม่เช่นนั้นอาจตายเพราะถูกไฟคลอกตายได้ พ่อหลวงกะผะบอกว่า การเผาไร่ก็ต้องบอกต้องสอนกัน เวลาเผาไร่จะทำติดต่อกันหลายแปลง จะต้องให้แปลงที่อยู่ข้างบนเผาก่อน แปลงที่อยู่ข้างล่างจะเผาก่อนไม่ได้ เพราะไฟจะไหม้ขึ้นข้างบน นอกจากนี้จะต้องดูทิศทางลมด้วย เมื่อลมมาจะทำให้ไฟลุกไหม้อย่างรวดเร็ว การหนีไฟจะต้องหนีลงด้านล่าง อย่าวิ่งหนีขึ้นข้างบนไม่เช่นนั้นอาจถูกไฟคลอกตายได้

ขั้นตอนการผลิตอื่นๆ แม้ว่าไม่อันตรายเท่าไรนัก แต่ก็ต้องอาศัยความรู้เชิงเทคนิคเข้าไปจัดการแทบทั้งสิ้น ความรู้เหล่านี้ต้องการประสบการณ์และความชำนาญ ดังนั้นเมื่อใช้ความรู้นี้บ่อยๆ เข้าก็จะรู้ลึกกว่าเคยชิน และมองเป็นเรื่องปกติธรรมดา ทั้งการเอาหญ้า การปลูกข้าว เกี่ยวข้าว ฟาดข้าว แต่ละส่วนจะมีรายละเอียดที่ต้องจดจำ เพื่อเข้าไปจัดการได้อย่างรวดเร็ว และไม่เปลืองแรงงานเท่าไรนัก เช่น การเอาหญ้า (การกำจัดพืชอื่นที่ไม่ต้องการ) ก็จะต้องเอาทั้งรากออกมาด้วย ไม่งั้นมันจะทำให้หญ้าโตเร็ว ต้องเปลืองแรงงานเข้าไปเก็บหญ้าอีก

การปลูกข้าว ในขั้นตอนนี้ เริ่มจากการหยอดเมล็ดต้องกระทุ้งดินให้มีขนาดพอดี และไม่ลึกเกินไป การหยอดเมล็ดข้าวหรือข้าวโพดจะต้องไม่มากเกินไป ข้าวโพดหลุมหนึ่งจะหยอดเพียง 3-4 เมล็ดเท่านั้น ส่วนข้าวจะหยอดประมาณ 5-6 เมล็ด หากหยอดเมล็ดพีชมากเกินไป แม้ว่าต้นข้าวจะงามแต่ผลผลิตจะไม่ได้มาก การปลูกข้าวของชาวอีสานจะแบ่งหน้าที่กันระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย หญิงจะเป็นผู้หยอดเมล็ดข้าว ชายจะเป็นผู้กระทุ้งดิน ผู้หญิงจะต้องหยอดข้าวตามหลังผู้ชาย ซึ่งไม่อยู่ในทิศทางการกระทุ้งดิน และผู้ชายจะต้องไม่กระทุ้งดินในทิศทางที่ผู้หญิงอยู่ ไม่เช่นนั้นเสียมีโอกาสจะกระทุ้งถูกผู้หญิงได้รับบาดเจ็บได้

การเก็บเกี่ยวข้าว ขั้นตอนนี้ต้องเรียนรู้ว่า จะต้องเกี่ยวอย่างไรจึงจะทำให้เกี่ยวไม่เกี่ยวโดนนิ้วของตนเอง เมื่อกำต้นข้าวไว้แล้วจะเกี่ยวต้นข้าวต้องดึงเคียวเฉียงลง ห้ามดึงขึ้น หรือดึงเคียวเสมอกับมือ เพราะจะทำให้เกี่ยวเกี่ยวขึ้นด้านบนได้ และอาจได้รับบาดเจ็บ นอกจากการเกี่ยวข้าวแล้วการสอนให้มัดข้าวเพื่อให้เวลาเก็บข้าวมากองเพื่อฟาดข้าวได้ง่าย การมัดข้าวจะใช้ต้นข้าว 3-4 ต้นมามัดกอข้าวที่เกี่ยวข้องไว้

การฟาดข้าว จะต้องรู้จักการปูลาด หรือการทำลานเพื่อฟาดข้าว ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญ เพื่อป้องกันไม่ให้เมล็ดข้าวกระเด็นออกจากพื้นที่ที่กำหนดไว้ นอกจากนี้จะต้องทำโต๊ะเพื่อใช้เป็นแทนฟาดข้าว รวมถึงการรู้จักการทำพัดเพื่อใช้พัดให้เกิดลมพัดเศษฟางข้าวออกจากกอข้าว เป็นต้น

ความรู้ในการผลิตไม่สามารถที่จะบอกสอนกันโดยไม่ลงปฏิบัติจริงในไร่ข้าว หรือไร่ฝิ่นได้ รวมถึงความรู้ในการจำแนกแยกแยะพืชเพื่อที่จะทำให้เห็นถึงลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น เป็นข้าวที่ออกเร็วที่สุด ข้าวที่สุกแก่ช้าที่สุด หรือข้าวที่สุกแก่ในช่วงเวลาปานกลาง ไม่ช้าหรือเร็ว เล่าป่าบอกว่า เขาต้องเรียนรู้ความรู้อื่นๆ เหล่านี้ตั้งแต่อายุ 14-15 ปี โดยเริ่มแรกนั้นพ่อแม่เป็นผู้สอน จากนั้นพี่ชายก็จะมาแนะนำ รวมถึงต้องเรียนรู้จากคนอื่นที่อยู่ในชุมชน แต่จนบัดนี้อายุได้ 36 ปี ก็ยังต้องเรียนรู้อยู่ตลอด โดยเฉพาะเมื่อทางเจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่ให้ขยายพื้นที่ หรือบุกเบิกป่าใหม่ วิธีการใช้ปุ๋ย และยาฆ่าหญ้าก็ต้องเรียนรู้ เพื่อที่จะประหยัดค่าใช้จ่ายมากที่สุด

การเข้าถึงชุดความรู้ต่างๆ เหล่านี้ เล่าป่าบอกว่า ถ้ามใครก็ได้ แต่การเรียนรู้จริงๆ แล้วต้องเข้าไปช่วยงานในไร่ จึงจะจำได้ง่ายกว่า เพราะเห็นเขาทำกันอย่างไร ปลูกอย่างไร ใส่ปุ๋ยอย่างไร ฆ่าหญ้าอย่างไร หากบอกกันปากเปล่า เวลาเข้าไปในไร่ก็จะทำไม่ค่อยถูกต้อง ทำให้เสียเวลา

ส่วนการเข้าถึงพันธุ์พืชต่างๆ ที่นำมาเพาะปลูกในไร่ ไม่ว่าจะเป็นข้าว ข้าวโพด ฝิ่น หรือพันธุ์พืชอื่น ๆ อาหมีมะบอกว่า หากเราไม่มีพันธุ์ข้าวที่ต้องการก็จะนำพันธุ์ข้าวอีกชนิดหนึ่งไปแลกเปลี่ยนมากจะแลกเปลี่ยนในหมู่บ้านนี้เอง เพราะพูดกันได้ง่าย อัตราแลกเปลี่ยนก็จะหนึ่งถึงต่อหนึ่งถึง

หรือบางทีก็ให้มาฟรี แต่ถ้าเป็นคนอื่น เขาอาจจะไม่ให้ หรืออาจจะตอรองให้เรานำข้าวไป 2-3 ถัง เพื่อแลกพันธุ์ข้าวของเขา 1 ถัง

นอกจากความรู้ในการผลิตที่กล่าวมาข้างต้น ความรู้อีกชุดหนึ่งในการผลิตนั้นคือ ความรู้ในเรื่องพลังเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นความรู้ในการแสดงให้เห็นถึงสิทธิการเข้าทรัพยากร หรือสิทธิการใช้ของชาวลีซู ชาวลีซูมีวิธีคิดที่ว่า พื้นที่ป่าเป็นทรัพยากรที่ใครเข้าไปใช้ประโยชน์ก็ได้ ในขณะเดียวกันทุกสรรพสิ่งล้วนมีเจ้าของ ดังนั้นการเข้าถึงจะต้องขอต่อหนี้ ที่ดูแลพื้นที่เหล่านั้น ในที่นี้หมายถึงอีดำมา และหมี่ซื่อสื่อผ่า ก่อนเข้าใช้พื้นที่ต้องทำพิธีขอต่อเทพองค์ดังกล่าว และเมื่อได้ผลผลิตมาแล้วชาวลีซูได้ตอกย้ำให้เห็นถึงวิธีคิดดังกล่าวโดยการทำพิธีขอบคุณต่อพลังเหนือธรรมชาติ ที่ให้ความอุดมสมบูรณ์ต่อพวกเขา เช่น พิธีกินข้าวใหม่ หรือพิธีกินข้าวโพด เป็นต้น ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงวิธีคิดเรื่องความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากร นั่นคือ เมื่อเทพช่วยให้ตนเองได้ผลผลิต ก็จะต้องตอบแทนด้วยการเลี้ยงดูเทพดังกล่าว วิธีคิดในเรื่องความเป็นธรรมถูกนำมาใช้กับการจัดการแรงงาน สิทธิการใช้ของชาวลีซู ให้ผลผลิตเพียงแค่แรงงานที่ตนเองลงไปในการผลิต ดังนั้นหากมีคนมาช่วยทำการผลิต คนผู้นั้นก็ควรจะได้รับผลผลิตที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมกันด้วย แต่แทนที่จะให้ในรูปของผลผลิตก็จะเปลี่ยนมาเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานแทน ทำให้เครือญาติและชุมชนเข้ามาสัมพันธ์กับการผลิต และได้สร้างกฎเกณฑ์ในการแลกเปลี่ยนแรงงานขึ้นมา เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม การแลกเปลี่ยนแรงงานของชาวลีซูคิดในอัตราส่วนหนึ่งต่อหนึ่ง กล่าวคือ หากมีคนมาช่วยหนึ่งคน จะต้องไปช่วยกลับหนึ่งคนด้วย

ในขณะเดียวกัน ความเป็นธรรมกับธรรมชาติ มนุษย์จะไม่ซูดริตธรรมชาติจนไม่สามารถที่จะฟื้นคืนสภาพเดิมได้ การเปลี่ยนพื้นที่เพาะปลูก เพื่อปล่อยให้พื้นที่เดิมมีโอกาสในการฟื้นตัว พอຍ້ก้อบอกว่า เมื่อผลผลิตเริ่มลดลง ก็จะไปเปลี่ยนพื้นที่ปลูก อย่างเช่น แต่เดิมเคยปลูกข้าวในพื้นที่นี้ได้ผลผลิต 100-150 ถัง ปีต่อมาปลูกได้ต่ำกว่า 100 ถัง แสดงว่าพื้นที่นั้นไม่คุ้มกับการลงแรงแล้ว ปีถัดไปก็จะเปลี่ยนพื้นที่เพาะปลูก และเมื่อปล่อยให้ทิ้งไว้ 5-6 ปี พื้นที่นี้ก็กลายเป็นป่า ก็จะกลับเข้ามาเพาะปลูกอีกครั้ง หากต้องอพยพโยกย้ายไปที่อื่น พื้นที่นี้ก็ถูกปล่อยให้ทิ้งให้เป็นป่าต่อไป

การเพาะปลูกที่ให้ผลผลิตต่ำกว่า 100 ถังนั้นไม่คุ้มกับการลงแรง แสดงให้เห็นว่าพื้นที่นั้นยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่ระดับที่เพียงพอจะฟื้นคืนสภาพป่าดั้งเดิมได้ ดังนั้น การอพยพโยกย้ายจึงเป็นกลยุทธ์ในการเพาะปลูกของชาวลีซู เพื่อแสวงหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์ใหม่ ในขณะเดียวกันก็เป็นการผ่อนคลายการใช้พื้นที่เดิม เพื่อให้พื้นที่สภาพกลับมาเป็นป่าเช่นเดิม

จากที่กล่าวมาข้างต้นระบบการผลิตของชาวลิซุ ไม่เพียงชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ แต่ได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นธรรมชาติของความสัมพันธ์ดังกล่าวด้วย โดยมี "สิทธิการใช้" เป็นตัวเชื่อมให้ความเป็นธรรมชาติของความสัมพันธ์ดังกล่าวเกิดขึ้น

นอกจากความรู้ในการผลิตแล้วความรู้ในชุดอื่นๆ อย่างเช่น ความรู้ที่เกี่ยวกับการล่าสัตว์ ความรู้ที่เกี่ยวกับการหาปลา ความรู้ที่เกี่ยวกับพืชผักอาหาร ต่างก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นธรรมชาติระหว่างคน ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

4.2 ความรู้ที่เกี่ยวกับการล่าสัตว์

การล่าสัตว์ก็เป็นอีกกิจกรรมหนึ่งที่ต้องอาศัยการถ่ายทอดความรู้ และประสบการณ์ การสอนให้รู้จักเครื่องมือล่าสัตว์ และพฤติกรรมของสัตว์ชนิดต่างๆ เป็นสิ่งที่สำคัญ พ่อจะสอนให้กับลูกชายรู้จักและการใช้เครื่องมือล่าสัตว์ เล่าป่าเล่าให้ฟังว่า เขารู้จักการยิงปืนจากพี ซึ่งสอนให้รู้จักการเล็งปืน การยิงสัตว์ และสิ่งที่สำคัญในการล่าสัตว์จะต้องอยู่เงียบๆ ให้เป็น จึงจะเห็นตัวสัตว์ และจะสามารถยิงสัตว์ได้ สิ่งที่สำคัญที่สุดของนักล่าสัตว์คือ หากไม่เห็นสัตว์ห้ามยิงปืนเด็ดขาด เพราะอาจเป็นคนที่ได้ นอกจากนี้เมื่อเข้าไปในป่าเพื่อล่าสัตว์แล้วห้ามพูดมาก หรือพูดไปเรื่อยเปื่อย หรือพูดว่าหากเจอสัตว์แล้วจะยิงอะไรทำนองนี้ การเข้าไปเพื่อล่าสัตว์ทุกครั้งจะต้องขอต่อขว้าหนีมะ หรือเจ้าของสัตว์ก่อน

นอกจากนี้ การศึกษาให้รู้จักพฤติกรรมสัตว์จะทำให้การล่าสัตว์นั้นประสบความสำเร็จมากขึ้น เล่าป่าบอกว่า ต้องรู้ว่าสัตว์ชนิดใดชอบกินอะไร ชอบอยู่ตรงไหนบ้าง อย่างหนูป่า ชอบอยู่ในที่ชื้น หากบริเวณใดมีลูกก่อมามากก็จะพบหนูป่าได้ง่าย ดังนั้นหากต้องการที่จะล่าหนูป่าก็ต้องเข้าไปในช่วงที่ลูกก่อม่วง หรือเข้าไปในบริเวณริมห้วย ก็จะเห็นรอย ที่จะทำตามล่าได้ง่าย

"ความรู้เหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นมาเอง แต่เกิดจากการถ่ายทอดของพ่อ เมื่อเข้าไปล่าสัตว์กับพ่อ หรือกับพี่ชาย หรือกับชาวบ้านคนอื่น บางครั้งเขาไม่สอนเราโดยตรง แต่ทำให้เราดู เราก็ต้องสังเกตดู แล้วก็จำเอาไว้ว่าเขาทำอย่างไร" เล่าป่าเล่าถึงประสบการณ์

นอกจากการเข้าไปล่าสัตว์ใหญ่ในป่าแล้ว การล่าสัตว์เล็กซึ่งไม่ได้ใช้ปืน แต่จะใช้วิธีการดัก หรือการล่อสัตว์ เช่น วิธีการตั้งไก่อ หรือ อาหยากูณะ จะใช้ไก่อบ้านไปล่อไก่อป่า เล่าป่าขยายความว่าตามนิสัยของไก่อป่าตัวผู้แล้วมักจะหวงอาณาเขตของตนเอง เมื่อมีไก่อตัวผู้จากที่อื่นมาบุกรุกก็จะเข้าไปต่อสู้ด้วย ทำให้ติดกับดักที่คนวางไว้ การดักสัตว์อีกวิธีการหนึ่งคือ การดักนกแก้ว ชาวบ้านจะใช้อย่างไม้ที่เหนียวทาบนกิ่งไม้เทียมที่ทำขึ้นจากไม้ไผ่ เพื่อหลอกนกแก้วให้มาจับ วิธีการนี้จะทำในช่วง

เวลาหัวค่ำ ซึ่งเป็นช่วงที่นกแก้วจะเข้านอน ผู้ที่จะไปดักต้องรู้ว่านกแก้วนอนอยู่ที่ไหนจึงสามารถใช้วิธีการนี้ได้ เมื่อนกแก้วบินมาจับกิ่งดังกแล้วก็จะเดินไม่หลุดตกเป็นอาหารมือเช้าของชาวบ้าน

นอกจากความรู้ในการล่าสัตว์แล้ว ความรู้ชุดอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องก็ต้องเรียนรู้ด้วย เช่น เมื่อยิงสัตว์มาได้แล้วจะมีการแบ่งปันสำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องกัน ตามธรรมเนียมปฏิบัติแล้ว คนที่ยิงสัตว์ได้จะได้ส่วนหน้าออกขึ้นไปถึงหัว ส่วนขาทั้งสี่ ซี่โครง ตับ กระเพาะ หัวใจ จะแบ่งครึ่งเพื่อเอาไปเลี้ยงเพชชวาทันนิมะ ผู้เป็นเจ้าของสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในป่า

หากไปล่าสัตว์เพียงคนเดียวสัตว์ที่ล่าได้ก็ไม่ต้องแบ่งให้ใคร แต่หากไปด้วยกันหลายคนก็ต้องแบ่งปันกัน คนที่ยิงสัตว์ได้ก็จะได้ส่วนแบ่งที่มากกว่าคนที่ยิงไม่ได้ และจะต้องมีส่วนหนึ่งที่จะนำไปไหว้เทพที่ดูแลสัตว์ป่า ซึ่งส่วนนี้ถือว่าเป็นส่วนรวมที่จะนำมากินร่วมกัน ภายหลังจากไหว้เทพแล้ว การไปดักไก่ หรือนกแก้วก็ใช้วิธีนี้เช่นกัน แต่ไม่ต้องไหว้เทพที่ดูแลสัตว์ป่า เพราะเป็นสัตว์เล็ก

“บางทีการแบ่งก็ไม่แน่นอน หากเราเป็นคนยิงได้ ก็อาจจะให้เขามากกว่าเราก็ได้ เพราะลูกหลานที่บ้านของเขามีเยอะกว่า เขาก็เอาเท่าที่พอกินในครอบครัวก็พอ”

4.3 ความรู้เกี่ยวกับการหาปลา

ปลานับเป็นอาหารหลักอย่างหนึ่งของชาวบ้านหน้าโขก ปลาที่ชาวบ้านจับในลำน้ำของยังมีอยู่จำนวนมาก เย็นวันหนึ่ง ขณะที่ผู้ศึกษากำลังพูดคุยกับอาปาณะ อาชีอมะผู้เป็นภรรยาได้เดินเข้ามา เมื่อถามเธอว่าไปไหนมา อาปาณะก็หันมาบอกแทนว่า ภรรยาตนเองไปจับปลามา ผู้ศึกษาถามว่า จับอย่างไร ใช้เบ็ด ตาข่าย (แง่ง) หรือว่าแห อาปาณะบอกว่าใช้มือ “ผู้หญิงจับปลาด้วยมือเก่งมาก ในหมู่บ้านนี้ผู้หญิงเกือบทุกคนจับปลาดด้วยมือเก่งกันทุกคน”

ด้วยความอยากรู้ว่า ภรรยาของอาปาณะจับปลามาได้มากน้อยแค่ไหน จึงเดินเข้าไปขอดูตาข่ายที่ใส่ปลาของอาชีอมะที่เพิ่งวางลงกับพื้น เมื่อถามว่าจับได้ปลาอะไรมาบ้าง เสียงของอาชีอมะตอบว่าหลายชนิด อาปาณะเดินเข้ามาแล้วเตะของนั้นไปเทลงในกะละมัง พร้อมกับเขี่ยกระจายปลาออก เขาจับมาที่ละตัวซึ่งต่างชนิดกัน และให้ความรู้เกี่ยวกับลักษณะนิสัยของปลา พร้อมบอกชื่อปลาตามภาษาอีสานกับผู้ศึกษา ปลาที่อาชีอมะจับได้ทั้งหมดในวันนั้น 10 ชนิดด้วยกัน และมีกุ้งอยู่ 2 ชนิด ดังนี้

1. จังฟู่ – ปลาหลด เป็นปลาที่ชอบอยู่ในบริเวณที่น้ำไหลแรง เช่น บริเวณแก่งหิน
2. จังพู่ – ปลาที่มีปากแหลม
3. จังโพล – ปลาที่มีปากอยู่ด้านล่าง ปลาชนิดนี้จะเกาะกับหินกินตะไคร่น้ำ
4. ละปะจัว – ปลาช่อน

5. อหุมัจวะ - ปลาที่มีลักษณะคล้ายปลาดุก ตัวสีแดงน้ำตาล มีปากอยู่ด้านล่าง ปลาชนิดนี้จะเกาะอยู่กับหินกินตะไคร่น้ำ
  6. จังวบี - ปลาที่มีตัวยาว แต่หัวสั้น
  7. ปากี้ - ปลาเกล็ดปากคูด ชอบเกาะกับหินและกินตะไคร่น้ำ
  8. จังเกียะແລະ - ปลาเกล็ดตัวเล็ก
  9. จังฉิฉิ - ปลาเกล็ดเล็กสีแดง
  10. จังคว่าไซล์ - ปลาเกล็ดตัวเล็กยาว
  11. จังควัจฉิฉิฉิ - ปลาคล้ายปลาหลด แต่ลำตัวเล็กแดง
- ส่วนกุ้ง 2 ชนิด คือ กุ้งฝอย กับกุ้งมังกรแม่น้ำ ที่มีก้ามยาว

ชาวบ้านจะมีวิธีการจับปลาด้วยมือเปล่า ก่อนจับปลาชาวบ้านจะกั้นลำน้ำเพื่อให้มีน้ำแห้ง ก่อนจึงจับปลา เรียกวิธีการนี้ว่า “จังกัดะ” วันหนึ่งผู้ศึกษาได้มีโอกาสตามผู้หญิงลี้ซุโดยการนำของ อหุมัจวะ เล่ายีป่า รวมทั้งอาชีอมะ เล่าหมี ไปจับปลาที่แม่น้ำของ อหุมัจวะบอกว่า จะไปจับปลากันที่บริเวณบ้านเก่า หรือบ้านท่าเงาะ ที่อยู่ห่างจากหมู่บ้านหน้าโขประมาณ 2 กิโลเมตร เมื่อไปถึงบริเวณที่จะจับปลา ขณะนั้นเวลาประมาณ 9.00 นาฬิกา ชาวบ้านประมาณ 20 คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต่างช่วยกันเก็บก้อนหินมาขวางกั้นลำน้ำ ซึ่งจะให้เป็นสองชั้น ชั้นแรกกั้นบริเวณต้นน้ำ ชั้นที่สองกั้นที่ปลายน้ำ บริเวณที่กั้นปลายน้ำจะใช้ตาข่ายดักปลาไม่ให้ออกไปพร้อมกับน้ำ ประมาณช่วง 14.30 นาฬิกา การกั้นลำน้ำก็สำเร็จ น้ำลดลงไหลรินเล็กน้อย ชาวบ้านจะช่วยกันมปลาดด้วยมือเปล่า บางคนนำแหงมากก็จะวางดักบริเวณที่น้ำรินไหลบ้าง หรือบางคนใช้แหหวานเพื่อจับปลา ผู้ศึกษารู้สึกว่า วิธีการจับปลานั้นไม่เหมือนกัน ทำให้บางคนจับปลาได้มาก บางคนจับได้น้อย แต่ทำไม่ทุกคนต่างไม่ทุกหรืออน ยังคงจับปลากันอย่างสนุกสนาน

ประมาณ 1 ชั่วโมงน้ำก็เริ่มทะลักเข้ามามากขึ้น จึงได้ช่วยกันกั้นน้ำอีกครั้ง เมื่อน้ำลดลงแล้วจึงเข้าไปจับปลาอีกครั้ง ทุกคนจะมีช่องสำหรับใส่ปลา บางคนไม่มีก็จะใช้ถุงพลาสติกใส่ปลาที่ตนเองจับมาได้ จนในช่วง 17.00 นาฬิกา การจับปลาก็ยุติลง ผู้ศึกษาเองก็ได้เข้าไปจับด้วย แต่จับได้เพียงหนึ่งตัวเท่านั้น ระหว่างที่จะช่วยกันหรือทำลายเขื่อนกั้นน้ำขนาดเล็กของชาวบ้าน ก็มีแม่เฒ่าคนหนึ่งเข้ามาจับถุงของผู้ศึกษา เมื่อเห็นมีเพียงปลาตัวเดียวก็นำปลาที่ตนเองจับได้มาแบ่งให้ 4-5 ตัว คนอื่นๆ ทำในแบบเดียวกัน ต่างสำรวจช่องของกันและกัน คนที่ได้น้อย หรือจับไม่ค่อยได้ จะได้รับการแบ่งปันปลาจากผู้ที่ได้ปลามากกว่า

สิ่งที่พบเห็นคือ หลังจากแบ่งปันกันแล้วบางคนก็ยังได้ปลาจำนวนน้อยกว่าบางคนอยู่ และผู้ที่จับปลาได้มากบางคนกลับแจกจ่ายให้กับคนอื่นจนตนเองนั้นมีปลาอยู่ไม่มากเท่าไรนัก เมื่อถาม

แม่เด๋าว่าทำไมถึงเป็นเช่นนั้น ก็ได้คำตอบว่า คนที่ได้น้อยเนื่องจากสมาชิกในครอบครัวนั้นมีเพียง 3 คน แต่คนที่ได้รับการแบ่งปันมาก หรือมีปลามากกว่าคนอื่นเนื่องจากสมาชิกในครอบครัวนั้นมีมากกว่า ด้วยเหตุนี้การแบ่งปันแม้ไม่ได้เท่ากันหมดทุกคน แต่ยึดหลักว่าทุกคนจะต้องมีปลาเพียงพอที่จะนำไปเป็นอาหารให้กับทุกคนในครอบครัวได้

วิธีการเช่นนี้ต้องเป็นคนในชุมชนเท่านั้นจึงจะสามารถกระทำได้ หากให้ผู้ศึกษากระทำหลักการง่ายคือ ทุกคนควรจะได้ปลาเท่าเทียมกัน เพราะออกแรงเท่าเทียมกัน แต่หลักการนี้กลับใช้ไม่ได้ผลกับชุมชนลี้ซู่บ้านหน้าไซ และมาถึงตอนนี้ผู้ศึกษาจึงเข้าใจว่าอุปกรณ์ที่นำมาจับปลาไม่ได้ทำให้ผู้ใช้อุปกรณ์นั้นได้เปรียบเหนือผู้อื่นที่ไม่มีอุปกรณ์จับปลาเลย แต่กลับทำให้ได้ปลามากขึ้นเพื่อนำมาแบ่งปันกันได้มากขึ้นเท่านั้นเอง การจับปลาจึงเป็นกิจกรรมทางสังคมอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าชาวลี้ซู่ให้ความสำคัญกับการแบ่งปันมากกว่าการแข่งขัน

อีกประเด็นหนึ่งที่ผู้ศึกษาได้พบเห็นในการจับปลา คือ เด็กๆ ซึ่งมีอายุระหว่าง 5-10 ขวบ ต่างสนุกกับการทดลองจับปลาด้วยมือเปล่า เด็กบางคนตามแม่ไป เมื่อเห็นแม่จับปลาก็ทำตาม ช่วงนั้นแม่ก็จะสอนให้จับปลา "เอามือข้างหนึ่งตักไว้ แล้วใช้มืออีกข้างเข้าไปจับ" แม้ว่าเด็กจะไม่ได้ปลา แต่ก็สนุกกับการจับปลา และได้เรียนรู้วิธีการจับปลาจากแม่ และผู้ใหญ่ที่ร่วมไปด้วย ความรู้ในการจับปลาจึงเกิดจากการปฏิบัติจริง มากกว่าที่บอกสอนกันว่าจะต้องจับอย่างไรบ้างแล้วให้ลงไปจับปลาเองในแม่น้ำ แต่การสอนจับปลาต้องลงไปแม่น้ำแล้วจับให้ดู แล้วให้ทดลองทำตาม ทำแล้วทำอีกจนชำนาญ

ระหว่างที่เดินทางกลับบ้านผู้ศึกษาบอกกับอาหมีมะว่า วันนี้ได้ปลาที่เขาแบ่งปันมาให้มากทีเดียว อาหมีมะกลับบอกว่า ครั้งนี้ปลาน้อยมาก เมื่อก่อนนี้ได้มากกว่านี้ 4-5 เท่าจนไม่สามารถที่จะกินหมดได้ในวันเดียวจะต้องนำมาทำปลาแห้งไว้กินในวันต่อไป อาหมีเล่าให้ฟังว่า ในอดีตปลาในน้ำของมีเยอะ แต่มาระยะหลังคนในเมืองเข้ามาซื้อปลา ระเบิดปลา แล้วก็เบือปลากัน ทำให้ปลาในน้ำของลดลงไปมาก

เมื่อกลับไปที่บ้านพ่อยี่ก้อก็ได้เล่าให้ฟังว่า ตอนนี้หมู่บ้านหน้าไซได้รวมกับอีก 3 หมู่บ้านข้างบนอนุรักษ์ปลาในลำน้ำของกัน และห้ามจับปลาในพื้นที่กำหนดไว้ให้เป็นพื้นที่อนุรักษ์ปลา ซึ่งหมู่บ้านหน้าไซจะมีพื้นที่อนุรักษ์ปลา 1 จุด หากฝ่าฝืนจะมีโทษปรับถึง 1,500 บาท หากยังจับปลาในบริเวณนั้นอีกเป็นครั้งที่สองจะปรับเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า คือ 3,000 บาท หากยังไม่เชื่อและจับอีกเป็นครั้งที่สามก็จะส่งตัวไปดำเนินคดีตามกฎหมายในเมือง นอกจากนี้พื้นที่อนุรักษ์แล้วพื้นที่อื่นๆสามารถจับปลาได้ แต่ห้ามจับปลาด้วยวิธีการระเบิดปลา เบือปลา และซื้อปลาอย่างเด็ดขาด หากฝ่าฝืนจะถูกปรับครั้งแรก 500 บาท ครั้งที่สอง 1,000 บาท และครั้งที่สามจะส่งให้เจ้าหน้าที่

ตำรวจดำเนินคดี พอย์ก็บอกว่า ชาวบ้านได้อุญชรปลามาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 ในช่วงที่มีป่าชุมชนเข้ามา และได้สร้างเครือข่ายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำของขึ้นมา

4.4 ความรู้เกี่ยวกับพืชผักอาหาร

การสอนเก็บเห็ด หน่อไม้ ต้นไม้ที่กินได้ ชาวบ้านจะสอนว่าต้นไหนกินไม่ได้ กินแล้วเบื่อเมา ตามคำสอนของคนเฒ่าคนแก่ของลี้ซู่ที่มีมานานแล้ว กล่าวไว้ว่า ในโลกนี้มีต้นไม้ 3 ชนิดที่กินไม่ได้ แต่ก็ยังไม่มีใครรู้ว่า พืชดังกล่าวคือต้นอะไรบ้าง

ครั้งหนึ่งผู้ศึกษาได้เข้าไปช่วยเล้าป่าฟาดข้าว ในตอนเช้าภรรยาของเล้าป่าได้เตรียมเกลือและข้าวไปด้วย ภายหลังจากที่ฟาดข้าวจนถึงตอนเที่ยง อาชามะ ภรรยาของเขาได้เดินหายไป เมื่อถามคนที่ยังอยู่จึงรู้ว่า ออกไปหาอาหาร หลังจากนั้นก็กลับมาพร้อมกับอาหารมากมาย เช่น ผักกาด (โอิพี) หัวผักกาด มะเขือเทศ (โอิ้วสะตะลี) ผักชี (ลี้ซู่) ถั่วปี (อานูสะละ) แดงกวา (อาฟู) เห็ดลม (มิอิ) และมะละกอ (ใหม่สะพูซี) และพริก (ลาจี) ซึ่งได้นำมาปรุงเป็นอาหารเที่ยงสำหรับทุกคน ที่มาร่วมงานฟาดข้าวในครั้งนี้ ชาวลี้ซู่มักจะปลูกพืชอาหารไว้ในไร่ เมื่อมาทำงานก็จะไปเก็บหากิน หลังจากเลิกงานก็จะนำกลับไปเป็นอาหารที่บ้าน

อีกประสบการณ์หนึ่ง ผู้ศึกษาได้เข้าไปช่วยอามีมะเก็บหญ้าในไร่ข้าว ในครั้งนั้นมีผู้ไปช่วยงานอามีมะ 6 คน เป็นชาย 2 คน และหญิงอีก 4 คน เมื่อใกล้เวลาเที่ยง ทุกคนจะแยกย้ายกันไปตามที่ต่างๆ เวลาผ่านไปไม่นานนักทุกคนกลับมาพร้อมกับพืชผักต่างๆ ไม่ว่าจะเป็ดยอดผักทอง ผักกูด พริก เห็ดลม มะเขือเทศ รวมทั้งปลาในลำน้ำของที่ไหลผ่านไร่ของอามีมะ จากนั้นพืชผักปลาชนิดต่างๆ ก็จะถูกผู้หญิงในกลุ่มช่วยกันปรุงจนได้อาหารที่พร้อมจะแบ่งปันกันกิน ทุกคนจะนำข้าวที่ตนเองนำมาด้วย เข้ามาร่วมรับประทานอาหารด้วยกันบนเพิงพักกลางไร่

จันทร์เพ็ญ ลูกสาวคนเล็กของอามีมะเล่าให้ฟังว่า เธอเรียนรู้ว่าพืชอะไรกินได้บ้างจากอามีมะผู้เป็นแม่ แม่จะบอกว่าพืชนี้กินได้แล้วก็ให้จำไว้ เธอชอบไปเที่ยวป่ากับแม่ และแม่ก็จะสอนให้รู้จักพืชในป่าที่กินได้ รวมทั้งสอนสมุนไพรให้แก่เธอด้วย แต่พืชที่เธอรู้จักทั้งหมดไม่ได้มาจากแม่คนเดียวเท่านั้น ยังมาจากญาติคนอื่น และเพื่อนๆ ที่เข้าไปหาของป่าด้วยกัน บางครั้งเพื่อนไม่ได้บอกด้วยวาจา แต่เห็นเพื่อนนำมากิน จึงรู้ว่ากินได้

“ผักป่าหลายชนิดที่เราไม่รู้จัก บางครั้งเดินผ่านก็ยังไม่รู้ว่ากินได้ แต่พอเห็นแม่เก็บมากิน หรือเห็นญาติพี่น้อง หรือเพื่อนเอามากิน ก็รู้ว่าพืชตัวนี้กินได้”

จากประสบการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความรู้เกี่ยวกับพืชที่ใช้เป็นอาหาร ในขณะเดียวกันก็ทำให้เห็นภาพของการเข้าถึงพืชอาหาร หากไม่มีความรู้เกี่ยวกับพืชนั้นว่าใช้ประโยชน์ได้ ก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงพืชผักเหล่านั้น และการเข้าถึงความรู้ดังกล่าวไม่ได้เกิดจากการบอกสอนใน

บ้าน แต่จากการเข้าไปในป่า ในไร่ด้วยกัน เป็นการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรในเวลาเดียวกัน รูปแบบการเข้าถึงความรู้เช่นนี้จะพบเห็นได้ทั่วไปในชุมชนลี้ชู รวมถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน ก็มีลักษณะเดียวกัน

จากข้อมูลดังกล่าวมาข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าความรู้เป็นของชุมชน โดยเริ่มจากความรู้ในระดับปัจเจกมาเป็นความรู้ของครอบครัวแล้วขยายไปสู่เครือญาติและชุมชนในที่สุด การกระจายความรู้ดังกล่าวเพื่อให้ชุมชนของตนเองนั้นอยู่รอดได้ และเกิดความเป็นธรรมในชุมชน

ความรู้เป็นของชุมชน ในขณะที่เดียวกันความรู้นั้นก็ยังมีลักษณะเป็นของปัจเจกชนในเวลาเดียวกัน รวมถึงทรัพยากรเป็นของชุมชนแต่ก็แสดงลักษณะเป็นของปัจเจกด้วย โดยมีตัวเชื่อมคือ "สิทธิการใช้" ของชุมชน หากทรัพยากรนั้นยังไม่ถูกใช้ก็ไม่ได้เป็นของใคร แต่มีนัยว่าเป็นของหนี้หรือพลังเหนือธรรมชาติ ดังนั้น "สิทธิการใช้" จึงเป็นตัวบ่งบอกถึงความรู้ในลักษณะที่เป็นของชุมชน ความรู้เป็นของปัจเจก และความรู้เป็นของพลังเหนือธรรมชาติในเวลาเดียวกัน ในขณะที่เดียวกัน ก็บ่งบอกได้ว่าทรัพยากรนั้นเป็นของชุมชน เป็นของปัจเจก และเป็นของหนี้เช่นกัน

ดังนั้น การเข้าถึงความรู้ และทรัพยากรชีวภาพจึงวางอยู่บน "สิทธิการใช้" ของทุกคนในชุมชน ซึ่งทำให้เกิดความเป็นธรรมต่อความสัมพันธ์ของมนุษย์ ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ

4.5 ความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะนำกรณีศึกษาในบทที่ 3 มาทำความเข้าใจเกี่ยวกับความรู้ในการรักษาพยาบาลของชาวลี้ชู และในบางประเด็นผู้ศึกษาจะนำบุคคลอื่นที่มีความรู้ในเรื่องดังกล่าวมาร่วมนำเสนอเพื่อให้เกิดความชัดเจนในประเด็นนั้นๆ

1. การเรียนรู้การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน

ลักษณะการเรียนรู้ของกรณีศึกษาทั้งสามคือ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การเรียนรู้ไม่ได้เกิดขึ้นตลอดเวลา แต่เกิดขึ้นในช่วงที่มีโอกาส เช่น เมื่อมีคนไข้ หรือในช่วงที่พบเห็นสมุนไพรเป็นต้น นอกจากนี้ การเรียนรู้ไปพร้อมกับการดำเนินชีวิตประจำวัน เช่น การไปหาของป่า หรือในช่วงเวลาไปทำไร่ เป็นต้น ดังนั้นทำให้การเรียนรู้ของกรณีศึกษาทุกกรณีล้วนร้องใช้ระยะเวลาานจึงจะสามารถเข้าใจความรู้อย่างถ่องแท้

ความรู้ที่กรณีศึกษาได้เรียนรู้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาลด้วยสมุนไพรที่จะจำแนกออกได้อย่างน้อย 5 องค์ความรู้ ดังนี้

1. ความรู้เกี่ยวกับอาการเจ็บป่วย เช่น ลักษณะอาการเจ็บป่วยดังกล่าวเป็นอย่างไร วิธีการซักถาม และการตรวจอาการความเจ็บป่วย

2. ความรู้เกี่ยวกับพืช เช่น พืชมีลักษณะอย่างไร ใช้ส่วนไหนของพืชมาทำเป็นยา เช่น ราก ใบ ต้น แก่นไม้ น้ำยาง หรือเครือ เป็นต้น

3. ความรู้เกี่ยวกับวิธีการใช้สมุนไพร เช่น การนำสมุนไพรนั้นมาต้ม ดองเหล้า หมกไฟ หรือนำไปโสมตัว รวมทั้งการกินสด หรือทำให้ละเอียดก็นำมาใช้ได้เลย เป็นต้น รวมถึงข้อห้ามเกี่ยวกับใช้สมุนไพร เช่น ห้ามกินอาหารที่มีรสเปรี้ยว เพราะเป็นของแสลง อาจทำให้อาการทรุดหนักมากกว่าเดิม หรือห้ามกินชา เพราะจะไปล้างฤทธิ์ยาที่กินเข้าไป เป็นต้น

4. ความรู้ที่ว่าพืชสมุนไพรนั้นอยู่ตรงไหนของระบบนิเวศในความหมายลึกลับ เช่น การพาไปเดินดูสมุนไพรในป่า ว่าพืชนั้นชอบอยู่ตรงไหนบ้าง

5. ความรู้ในเรื่องระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ เช่น เมื่อเก็บสมุนไพรเพื่อมารักษาคนจะต้องขอต่อหน้าที่ดูแลสมุนไพร และเมื่อจะรักษาคนจะต้องขอต่อแฉะชีอิมะ หรือชื่อพุม่า เป็นต้น

หากสรุปในประเด็นนี้ ความรู้เกิดจากการปฏิบัติจริง และการสอนจะต้องสอนให้รู้จักความรู้ พืชสมุนไพร และความรู้เกี่ยวกับระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ต้องไปพร้อมๆ กัน

2. แนวความคิดเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บ

จากทั้งสามกรณีศึกษา มีแนวคิดในเรื่องความเจ็บป่วยที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ ความเจ็บป่วยเกิดจากนี้ หรือพลังเหนือธรรมชาติกระทำต่อผู้ป่วย และความเจ็บป่วยเกิดจากธรรมชาติ เช่น อุบัติเหตุ การกินผิด เป็นต้น ซึ่งสองสาเหตุนี้เป็นสาเหตุหลักของความเจ็บป่วย ซึ่งหากอาการเจ็บป่วยนั้นเกิดจากการกระทำนี้ ก็จะประกอบพิธีกรรมเพื่อรักษาบรรเทาอาการเจ็บป่วยนั้นๆ และหากความเจ็บป่วยนั้นเกิดจากสาเหตุธรรมชาติ ก็จะใช้สมุนไพรในการรักษาพยาบาล กระนั้นก็ตาม การรักษาพยาบาลไม่ว่าจะเกิดขึ้นด้วยสาเหตุใดก็จะใช้ทั้งสองวิธีในการรักษาพยาบาล คือ ใช้ทั้งการประกอบพิธีกรรม และการรักษาด้วยสมุนไพร

อย่างไรก็ตาม ความเจ็บป่วยยังสามารถเกิดขึ้นได้จากการทำคุณไสยใส่คน ซึ่งจะใช้คาถาอาคมในการเยียวยารักษาผู้ป่วย นอกจากนี้ ความเจ็บป่วยอาจเกิดจากขวัญออกจากร่างของผู้ป่วย ก็สามารถที่จะรักษาด้วยการประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญ

สำหรับอาปาอะ ผู้นำถือคริสต์ศาสนา ซึ่งนับถือมาได้ไม่นาน ก็ยังคงความเชื่อว่า ความเจ็บป่วยนั้นเกิดจากธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ และการรักษาพยาบาลของอาปาอะคือ การใช้สมุนไพร และการอธิษฐานต่อพระเจ้าให้ช่วยรักษาความเจ็บป่วยด้วย

วิถีคิดในเรื่องความเจ็บป่วยของชาวลิซู่ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคน ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ เมื่อเกิดความเจ็บป่วยขึ้นกับคนแสดงว่าความสัมพันธ์ระหว่างคน ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาตินั้นไม่สมดุลย์จะต้องปรับความสัมพันธ์เพื่อเข้าสู่ความสมดุลย์อีกครั้ง การทำพิธีกรรม และการใช้สมุนไพรล้วนสะท้อนให้เห็นถึงการปรับความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. การกลายเป็นหมอยาพื้นบ้าน

การเป็นหมอยาพื้นบ้านไม่ได้เกิดขึ้นกับผู้ที่มีความรู้สมุนไพรและการรักษาพยาบาลเพียงเท่านั้น และการเป็นหมอยาพื้นบ้านไม่ได้เกิดขึ้นเนื่องจากตนเองต้องการเป็นหมอยาพื้นบ้าน หรือการประกาศให้ตนเองเป็นหมอยาพื้นบ้าน แต่เกิดจากการยอมรับของชุมชน ที่ต่างพบเห็นว่า การรักษาของเขาหรือเธอนั้นประสบความสำเร็จ อย่างกรณีของอาหมิมะ เธอต้องรักษาตนเองจนหายหลายครั้ง และแต่ละครั้งก็จะมีชาวบ้านมาร่วมสังเกตการณ์ และเห็นว่าเธอสามารถรักษาตนเองให้หายขาดได้ ทำให้เธอมีชื่อเสียงว่าสามารถรักษาอาการเจ็บป่วยได้ หรือในกรณีของอาต้าอะที่บอกว่า เมื่อเรียนรู้การรักษาพยาบาลแล้วก็ต้องทดลองกับตนเองก่อน หากรักษาตนเองหายได้จึงจะรักษาคนอื่นได้ แต่เนื่องจากอาต้าอะเป็นหมอผี ซึ่งมีหน้าที่ในการรักษาพยาบาลความเจ็บป่วยอยู่แล้ว จึงมีโอกาสนำความรู้ในเรื่องสมุนไพรของตนเองไปรักษาผู้ป่วย ส่วนอาปาอะ ยังไม่ได้เป็นหมอยาพื้นบ้าน เป็นเพียงผู้รู้จักพืชสมุนไพร และการรักษาพยาบาลเท่านั้น แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ในการรักษาพยาบาล จึงทำให้เขายังไม่ได้เป็นหมอยา

ดังนั้น การเป็นหมอยาพื้นบ้านจึงเกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการ ที่ต้องมีการเรียนรู้จากผู้รู้ การทดลองกับตนเอง และการยอมรับของชุมชน ไม่ได้เกิดจากการมีความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้านและพืชสมุนไพรเพียงเท่านั้น

4. การถ่ายทอดความรู้

จากกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณี พบว่า การถ่ายทอดความรู้ให้กับลูกและคนในครอบครัวเป็นการถ่ายทอดที่ไม่ต้องเสีย "ค่าครู" ส่วนการถ่ายทอดความรู้แก่พี่น้อง หรือญาติคนอื่น ๆ ในตระกูลจะมีความแตกต่างกันไป อย่างกรณีของอาหมิมะ การถ่ายทอดจะต้องมีค่าครูจึงจะถ่ายทอดให้ เช่นเดียวกับอาต้าอะ ในขณะที่อาปาอะบอกว่า หากเป็นพี่น้องพ่อแม่เดียวกันก็จะถ่ายทอดให้โดยไม่ต้องมีค่าครู แต่สำหรับญาติพี่น้องคนอื่น ๆ ในตระกูลหากต้องการที่จะสืบทอดความรู้จะต้องนำค่าครูมาให้ก่อนจึงจะถ่ายทอดให้

ค่าครุของอาหมีมะประกอบไปด้วยเงิน 30 แถบ ไก่ผู้แดง 1 ตัว ผ้าแดง 1 คอก พร้อมรูป และเทียน ส่วนอาต้ามะใช้เงิน 1 แถบ ไก่แดงผู้หนึ่งตัว และผ้าขาว 1 คอก ทางด้านอาปาณะจะใช้เพียงเงิน 30 แถบเท่านั้น

นอกจากนี้ หากเป็นผู้ป่วยที่มารักษาด้วยจะได้รับการถ่ายทอดความรู้การรักษาพยาบาลที่บ้านได้ หากผู้ป่วยนั้นหายแล้ว และได้นำขันตั้งมาให้ไว้ครุแล้ว และร้องขอเพื่อสืบความรู้ดังกล่าว

5. กฎเกณฑ์และจริยธรรมของการเป็นหมอยา

กรณีศึกษาทั้งสามมีกฎเกณฑ์การเป็นหมอที่คล้ายกันดังนี้

1. เมื่อผู้ป่วยมาขอให้รักษาจะต้องรักษาให้
2. การเรียกค่าครุถูกกำหนดมาแล้ว คือ ไก่ผู้หนึ่งตัว ผ้าแดง หรือผ้าขาว รูป เทียน และเงินอีก 30 แถบ ซึ่งหากหมอยารักษาไม่หายก็ไม่สามารถที่จะเรียกค่าครุจากผู้ป่วยได้ สำหรับอาต้ามะ ค่าครุจะคิดเพียง 1 แถบ
3. จะรักษาให้เฉพาะอาการเจ็บป่วยที่รู้จักเท่านั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ไม่อวดอ้างความรู้ของตนเอง เพื่อให้คนอื่นมารักษากับเขาหรือเธอ

6. ความรู้ ระบบสิทธิ และความเป็นธรรม

การกลายมาเป็นหมอยาที่บ้านไม่ได้เกิดขึ้นเพียงความรู้ในเชิงเทคนิคว่า ใช้พืชสมุนไพรใดบ้างนำมาผสมกับด้วยวิธีการอย่างหนึ่งไม่ว่าจะเป็นการต้ม หรือการโหมตั่ว จากนั้นจึงนำไปรักษาคนไข้ได้ แต่หมอยาที่บ้านถูกกำกับด้วยกฎเกณฑ์ หรือจริยธรรมของชุมชน ซึ่งจะใช้ชื่อพุม่า หรือแนจื่อฮิมะ พลังเหนือธรรมชาติมากำกับกฎเกณฑ์ดังกล่าว ทำให้ความรู้มีคุณค่าอยู่ในตัวเองมากกว่าที่จะเป็นความรู้อย่างโดดเดี่ยว ในขณะเดียวกัน ทรัพยากรที่นำมาใช้ในการรักษาพยาบาลในที่นี้ หมายถึง พืชสมุนไพรที่ไม่ได้หมายถึงต้นไม้ หรือพืชเท่านั้น แต่เป็นพืชที่แฝงไปด้วยการให้คุณค่า และมีพลังอำนาจอยู่ในตัวเอง และได้รับการดูแลจากแนจื่อฮิมะ หรือพลังเหนือธรรมชาติเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ความรู้ดังกล่าวต้องได้รับการยอมรับจากชุมชนจึงจะทำให้ผู้รู้ยาและวิธีการรักษาพยาบาลนั้นเป็นหมอยาที่บ้านได้

ในขณะเดียวกัน กฎเกณฑ์ของการเป็นหมอยาชาวสิซูที่เด่นชัด คือ เมื่อผู้ป่วยมาขอให้รักษาจะต้องรักษาให้ และการเรียกค่าครุถูกกำหนดมาแล้ว คือ ไก่ผู้หนึ่งตัว ผ้าแดง หรือผ้าขาว รูป เทียน และเงินอีก 30 แถบ หากหมอยารักษาไม่หายก็ไม่สามารถที่จะเรียกค่าครุจากผู้ป่วยได้ กฎเกณฑ์ต่างๆ นี้ ถูกกำหนดขึ้นเพื่อให้สมาชิกภายในชุมชนสามารถเข้าถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลของหมอยาได้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สมาชิกของชุมชนมี "สิทธิในการใช้" ความรู้ดัง

กล่าว หรือได้รับประโยชน์จากความรู้ดังกล่าว นั้นหมายความว่า หากสมาชิกคนใดป่วยก็สามารถที่จะได้รับการรักษาพยาบาล อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงความรู้ดังกล่าวมีเงื่อนไขเพื่อให้เกิดความธรรมในการใช้ความรู้และทรัพยากรดังกล่าว เช่น เมื่อรักษาหายแล้วจะต้องนำชิ้นตั้งมาให้วิศวกร เพื่อเป็นการตอบแทน หรือทดแทนบุญคุณของคุณของคุณ เป็นต้น

การเข้าถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลที่บ้านของชาวลิซุได้รับหลักประกันว่า ผู้ป่วยนั้นจะหายจากอาการเจ็บป่วยดังกล่าว การหายจากอาการเจ็บป่วยหมายถึงผู้ป่วยนั้นสามารถทำงานได้ตามปกติ หากไม่หายก็ไม่จำเป็นต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ในขณะที่เดียวกันเมื่อหายแล้วก็จะมีหลักประกันต่อว่า ตนเองนั้นจะไม่เกิดอาการเจ็บป่วยดังกล่าวอีกต่อไป ดังนั้นหมอยาจึงมีอีกกฎเกณฑ์หนึ่งนั่นคือ เมื่อผู้ป่วยนำชิ้นตั้งมาให้วิศวกรแล้ว ผู้ป่วยสามารถที่จะได้รับการถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวจากหมอยา ซึ่งเป็นความรู้เกี่ยวกับการรักษาพยาบาล 5 ชุดดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

วิถีคิดหรือการให้คุณค่าต่อความรู้ในการรักษาพยาบาลของชาวลิซุ ทำให้ความรู้ดังกล่าวนั้นมีลักษณะเป็น "สิทธิของชุมชน" และชาวบ้านทุกคนมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะเข้าถึงความรู้และทรัพยากรดังกล่าว การเข้าถึงนั้นเป็น "สิทธิการใช้" ของทุกคนในชุมชน และเพื่อประโยชน์ของชุมชน มิใช่เพื่อประโยชน์ของใครคนใดคนหนึ่ง ในขณะที่เดียวกันก็ไม่ได้ใช้เพื่อประโยชน์ของคนนอกชุมชน ซึ่งจะชี้ให้เห็นชัดมากขึ้นในหัวข้อการถ่ายทอดความรู้ที่กล่าวถึงต่อไป

สิ่งที่เน้นย้ำให้เห็นชัดเจนในลักษณะที่ว่า "ความรู้" นั้นเป็นของ "ชุมชน" คือ ลักษณะการถ่ายทอดความรู้ในกับคนในครอบครัว หรือคนในตระกูล เช่น กรณีศึกษาทั้งสามคน ซึ่งต่างมีรากความรู้เดียวกันนั้นคือมาจากตระกูลเล่าหมี

กรณีของอาหมีมะ เมื่อครั้งที่ยังไม่ได้แต่งงานเธออยู่ในตระกูลเล่าหมี เธอได้รับการถ่ายทอดความรู้จากน้ำสาว หรืออาหมี เล่าหมี ภายหลังจากที่เธอแต่งงานกับพ่อยี่ก่อ เล่ายี่ป่า เธอได้เปลี่ยนตระกูลมาอยู่ในตระกูลเล่ายี่ป่า เธอบอกว่า ความรู้ในการรักษาพยาบาลของเธอจะถ่ายทอดให้กับลูก และคนภายในครอบครัว ซึ่งหมายถึงคนในตระกูลเล่ายี่ป่า

กรณีของอาต้ามะ เล่าลี ซึ่งเขาได้รับการถ่ายทอดความรู้มาจาก อาหมีมะ เล่าหมีผู้เป็นย่า ซึ่งแต่งงานกับปู่ที่อยู่ในตระกูลเล่าลี และได้คลอดลูกออกมาเป็นพ่อของอาต้ามะ ความรู้ดังกล่าวนี้ อาต้ามะบอกว่าจะถ่ายทอดความรู้ให้กับคนภายในครอบครัวเช่นเดียวกัน ซึ่งคนในครอบครัวเขาอยู่ในตระกูลเล่าลี

กรณีของอาปามะ เล่าหมี เขาได้รับการถ่ายทอดมาจากพ่อ ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้มาจากแม่ ซึ่งอยู่ในตระกูลเล่าหมี ต่อมาได้แต่งงานกับชาวจีนฮ้อ หลังจากนั้นปู่ของอาต้ามะได้เสียชีวิตตั้งแต่พ่อของอาปามะยังเด็กอยู่ ทำให้แม่ต้องกลับมาอยู่ในตระกูลเล่าหมีอีกครั้ง และให้พ่อ

ของอาปาณะอยู่ในตระกูลเล่าหมี อาปาณะบอกว่า เขาจะถ่ายทอดความรู้นี้ให้กับลูกชายทั้งสามคน และเมียของเขา ในขณะที่เดียวกันก็พร้อมที่จะถ่ายทอดความรู้ที่มีอยู่ให้กับพี่น้องทุกคนที่สนใจ

"การแต่งงาน" ทำให้ความรู้ที่กระจายไปอยู่กับตระกูลอื่นมากขึ้น มากกว่าที่จะกระจุกอยู่เพียงตระกูลเดียว ดังเช่น ความรู้ในการรักษาพยาบาลของตระกูลเล่าหมี ได้กระจายไปอยู่กับตระกูลเล่ายีป่า และตระกูลเล่าดี ในขณะที่เดียวกันก็ได้เกิดการผสมผสานความรู้ของคุณแต่งงาน เช่น แม่ของอาหมี เล่ายีป่า แต่เดิมอยู่ในตระกูลเล่ายาง และได้ถ่ายทอดความรู้การรักษาพยาบาลให้กับอาหมีมะ ความรู้ของตระกูลเล่าหมี และเล่ายางได้มาอยู่กับอาหมีมะในเวลาเดียวกัน หรือกรณีของอาปาณะ ได้รับการถ่ายทอดความรู้จากภรรยาของตนเอง ซึ่งภรรยาได้รับการถ่ายทอดความรู้มาจากพ่อที่อยู่ในตระกูล แซ่หมี เป็นต้น

นอกจากการแต่งงานที่ทำให้ความรู้ชุดหนึ่งกระจายไปสู่ชุมชนแล้ว การเข้าถึงความรู้โดยใช้สิทธิของการใช้ ไม่ว่าจะโดยการเจ็บป่วยแล้วไปรักษาพยาบาลเมื่อหายแล้วไหว้ครู และขอสืบความรู้ดังกล่าว หรือกรณีหากเป็นคนนอกตระกูลก็มีสิทธิที่จะเข้าถึงความรู้ดังกล่าวตามกฎหมายเกณฑ์การถ่ายทอดความรู้ที่ชุมชนลี้ซู่กำหนดขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม การถ่ายทอดความรู้ที่ตั้งเงื่อนไขไว้ว่าต้องมี "ค่าครู" ยกเว้นบุคคลภายในครอบครัว จึงเป็นเงื่อนไขที่แบ่งแยกครอบครัวออกมาจากชุมชน ในการถ่ายทอดความรู้ ทำให้เห็นภาพของความรู้ที่เป็นของ "ปัจเจก" มากขึ้น

"ผีครู" ทำให้เห็นภาพของความรู้ที่เป็นของ "ชุมชน" ในขณะที่ "ค่าครู" ชับแน่นให้เห็นภาพของความรู้ที่เป็นของ "ปัจเจก" ความเป็นชุมชนจึงอยู่ร่วมกับความเป็นปัจเจกได้อย่างกลมกลืน โดยมีกฎหมายที่ก่อให้เกิดความเป็นธรรมกับสมาชิกในชุมชน และกฎหมายที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความเป็นธรรมดังกล่าว คือ "สิทธิการใช้" ของสมาชิกในชุมชน

7. พิษสมุนไพรรักษา สิทธิ และความเป็นธรรม

พิษสมุนไพรรักษาของชาวลี้ซู่ไม่ได้ดำรงตนเองเป็นเพียงแค่วิถีอย่างเดียว แต่ถูกกำกับด้วยความรู้ในการรักษาพยาบาลของชาวลี้ซู่ ซึ่งจำแนกได้ 5 ชุดดังนี้ 1. ความรู้ในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ 2. ความรู้ในเรื่องลักษณะพืช และส่วนของพืชที่นำมาเป็นยา 3. ความรู้เกี่ยวกับวิธีการใช้พืชให้เป็นยา 4. ความรู้ระบบนิเวศของพืช และ 5. ความรู้ในเรื่องระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และอำนาจ

การที่พิษสมุนไพรรักษาถูกกำกับด้วยความรู้ดังกล่าวทำให้พิษสมุนไพรรักษาถูกมองว่าเป็นของสูง ครั้งหนึ่งอาหมีมะได้ให้ยาหอแก่ผู้ศึกษาเพื่อนำไปต้มดื่มที่บ้าน โดยกำกับมาว่า หากยังไม่ใช้ให้เก็บยาหอนี้ไว้บนที่สูง อย่าวางไว้บนพื้น และหากต้มกินเสร็จแล้ว อย่าทิ้งสมุนไพรมันลงใต้ถุน หรือในถังขยะ ให้นำไปทิ้งไว้ใต้ต้นไม้ หรือบริเวณที่สะอาดๆ ข้อย้ำเตือนของเธอแสดงถึงการให้คุณค่ากับพืช

สมุนไพรมะขาม ขณะที่พืชสมุนไพรมะขามไม่ได้แตกต่างไปจากพืชอื่น ในสายตาของคนทั่วไป เนื่องจากคนทั่วไปมองไม่เห็นคุณค่าของพืชชนิดนี้ แม้ว่าชาวลิซุจะรู้ว่า พืชทุกชนิดกินได้ พืชทุกชนิดเป็นยา มีเพียงพืช 3 ชนิดเท่านั้นที่กินแล้วตาย แต่ชาวลิซุเพียงไม่กี่คนที่รู้ว่าพืชใดบ้างเป็นยาที่ใช้รักษาความเจ็บป่วยได้ พืชบางชนิดคนกินแล้วตาย แต่หมอยาสามารถที่จะนำพืชอันตรายนั้นมาเป็นยารักษาคนได้

อาหมีมะบอกว่า พืชสมุนไพรมะขามที่เธอนำมาปรุงเป็นยานั้น ทุกคนในชุมชนรู้จักพืชเหล่านี้ดี แต่มีเพียงไม่กี่คนที่รู้ว่ามันเป็นยา หรืออาจจะรู้ว่าเป็นพืชสมุนไพรมะขามก็รู้ว่าจะต้องใช้ส่วนไหน หรือต้องนำมาทำอย่างไรจึงจะเป็นยาได้ หรือบางคนรู้แต่ชื่อ แต่ไม่รู้ว่าพืชสมุนไพรมะขามนี้อยู่ตรงไหนบ้าง ในช่วงปลายปี พ.ศ. 2543 ได้มีหญิงสาวคนหนึ่งมาขอเรียนรู้พืชสมุนไพรมะขามกับเธอ หญิงสาวคนนั้นขอให้อาหมีมะบอกชื่อพืชสมุนไพรมะขามและการนำไปรักษาอาการเจ็บป่วย โดยเสนอที่จะให้เงินกับเธอ 500 บาท อาหมีมะยอมที่จะทำตามตามที่หญิงสาวคนนั้นร้องขอมา เพราะเธอรู้ดีว่า การบอกเช่นนั้นไม่ทำให้หญิงสาวนำไปทำเป็นยาได้จริง เนื่องจากหญิงสาวจะไม่รู้ว่าพืชมีลักษณะอย่างไร และต้องนำส่วนไหนของพืชไปใช้บ้าง ที่สำคัญคือ เธอจะไม่รู้ว่าพืชเหล่านั้นอยู่ตรงไหน

หญิงสาวที่ไปขอเรียนรู้ชื่อพืชที่ใช้ในการรักษาอาการเจ็บป่วย จึงเป็นเพียงการได้ความรู้เรื่องความเจ็บป่วยเท่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความรู้ชุดหนึ่งเท่านั้นในการรักษาความเจ็บป่วย ความรู้เพียงเท่านี้ไม่เพียงพอที่จะนำไปรักษาคนให้หายจากอาการเจ็บป่วยได้ นอกจากนี้ หากให้อาหมีอธิบายลักษณะสำคัญ และบอกตำแหน่งว่าอยู่ตรงไหน ก็ไม่แน่ว่า หญิงสาวนั้นจะไปหาพืชสมุนไพรมะขามนั้นพบ และนำมาเป็นยาได้ อาหมีมะอาจจะจำแนกแยกแยะได้ว่า พืชสมุนไพรมะขามเป็นอย่างไร แต่การบอกลักษณะและตำแหน่งก็ไม่ใช่ว่าหาพบเสมอไป เช่นเดียวกับอาปาณะที่ต้องเรียนกับพ่อ โดยให้พ่อบอกลักษณะที่สำคัญของพืชชนิดนั้น แต่เมื่ออาปาณะหาแล้ว บางครั้งเจอพืชนั้น และคิดว่าใช่แต่พ่อบอกว่าไม่ใช่ เป็นต้น ดังนั้นแม้ว่าจะมีความรู้ชุดต่างๆ ครบ แต่บ่อยครั้งต้องมีการเรียนกันในภาคสนาม หรือการปฏิบัติจริง จึงสามารถเข้าถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้านของชาวลิซุอย่างแท้จริง

การเข้ามาเป็นหมอยาหรือผู้รู้ยาของทั้งสามกรณีศึกษานั้นเกิดจากความเชื่อในสมุนไพรมะขามสามารถรักษาผู้ป่วยได้จริง ซึ่งอาจจะเกิดจากประสบการณ์ตรงอย่างเช่น อาหมีมะ และอาปาณะ หรือเกิดจากความสนใจที่จะเรียนรู้อย่างจริงจัง เช่น อาดำณะ ไม่ได้เกิดจากความต้องการที่จะรู้ไว้ประดับความรู้ของตนเองเท่านั้น ดังนั้นการเข้าถึงความรู้การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน และการเข้าถึงพืชสมุนไพรมะขามของชาวลิซุจึงไปด้วยกัน รูปแบบการเรียนรู้จึงมีความสำคัญในการเข้าถึงพืชสมุนไพรมะขาม และสะท้อนให้เห็นถึงสิทธิในพืชสมุนไพรมะขาม หมอยาจึงมีสิทธิในการใช้พืชสมุนไพรมะขาม หรือ

กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มีความรู้ในการรักษาพยาบาลที่เกิดจากการปฏิบัติจริงจึงมีสิทธิในการใช้พืชสมุนไพร ภาพที่เห็นชัดเจนตรงนี้คือ พืชสมุนไพรเป็นของ "ปัจเจก" ในขณะที่เดียวกัน พืชสมุนไพรมีแนวคิดคือเป็นผู้ดูแล หรือเป็นเจ้าของของพืชสมุนไพร ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่า พืชสมุนไพรเป็นของพลังเหนือธรรมชาติ หากหมอขาดการใช้สมุนไพรเพื่อรักษาคน จะต้องขอต่อแนวคิดก่อนเสมอ กฎเกณฑ์นี้ชุมชนลึกลับสร้างขึ้นมา ดังนั้นพืชสมุนไพรจึงมีภาพเป็นของ "ชุมชน" อยู่ร่วมด้วย ดังนั้นสมาชิกในชุมชนทุกคนมีสิทธิที่จะใช้พืชสมุนไพร หรือมีสิทธิในการเข้าถึงพืชสมุนไพร เช่นเดียวกับการเข้าถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลของชุมชน

อย่างไรก็ตาม หากหมอขาดการใช้สมุนไพรในป่า จะต้องขอต่อแนวคิด และอิตามา หรือหมีสือลือผ่า พืชสมุนไพรจึงไม่ได้ดำรงอยู่เพียงลำพัง แต่อยู่ร่วมกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ในป่าด้วย ผู้รู้ยาอย่างอาปาฉะ เมื่อไปทำไร่ก่อนลงมือตัดฟันต้นไม้เพื่อใช้พื้นที่จะต้องขอต่อผู้เป็นเจ้าของ หรืออิตามา และหมีสือลือผ่า และทุกครั้งที่เห็นพืชสมุนไพร อาปาฉะจะเว้นไว้ไม่ตัดฟัน หากจะตัดฟันนั้นหมายถึงจะต้องนำมาเป็นยา และต้องขอต่อแนวคิดก่อน การไม่ตัดฟันจึงเป็นเก็บรักษาพืชสมุนไพรไว้ เพื่อแพร่ขยายพันธุ์ต่อไป และเมื่อต้องการก็จะสามารถมาเก็บไปใช้เป็นยาได้ สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นธรรมระหว่างคนกับธรรมชาติ

อีกกรณีหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความเป็นธรรมระหว่างคนกับธรรมชาติ คือ การเก็บพืชสมุนไพรจะไม่เก็บจนหมดสิ้นไปในพื้นที่นั้น แต่จะเหลือไว้เพื่อเป็นเชื้อพันธุ์ต่อไป หรือจะเก็บเพียงบางส่วนของพืชเพื่อไม่กระทบต่อการเจริญเติบโตของพืชนั้นมากเกินไป

"สิทธิการใช้" จึงสร้างความสมดุลระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติ และพลังเหนือธรรมชาติ "สิทธิการใช้" ทำให้มนุษย์เคารพนอบน้อมต่อสมุนไพร และธรรมชาติ

4.6 การปรับตัว และการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพ

การปราบปรามฝิ่นในปี พ.ศ. 2528 และการไม่ให้ขยายพื้นที่ทำไร่ในช่วงปี พ.ศ. 2538 ทำให้ชาวบ้านได้รับผลกระทบอย่างชัดเจน ชาวบ้านขาดรายได้จากการปลูกฝิ่น ความพยายามเพาะปลูกพืชพาณิชย์เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับตนเอง ทำให้ต้องลงทุนด้านปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้นด้วย รวมถึงแรงงานที่แต่เดิมจะใช้เวลาเมื่อเอารวัน แต่ปัจจุบันมีการจ้างแรงงานเพื่อเข้าไปช่วยทำไร่ข้าวมากขึ้น ในขณะเดียวกันในชีวิตประจำวันของชาวบ้านต้องการใช้เงินมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการซื้อข้าวมากขึ้น ค่าเสื้อผ้า ค่าอาหาร เช่น แกลือ เนื้อหมู เป็นต้น ค่าเดินทางเพื่อไปตลาด หรือโรงพยาบาล ค่าของใช้ในบ้านเช่น มีด จอบ เสียม หม้อ เตา เป็นต้น รวมถึงค่ารักษาตัวที่โรงพยาบาล และค่าเล่าเรียนของลูกที่เข้าไปเรียนในเมือง

จากการสัมภาษณ์พ่อยี่ก้อ ในเรื่องค่าใช้จ่ายในด้านต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นจะต้องใช้เงินมากถึง 30,000 บาทต่อปี ในขณะที่รายได้จากการไปขายแรงงานของลูกชาย และการออกไปขายหมวก ย่อม กระเป๋ หรือสินค้าหัตถกรรมของลูกสาว แล้วส่งกลับมาที่บ้านเพียงประมาณ 4,000-5,000 บาทต่อปีเท่านั้น ซึ่งพ่อยี่ก้อบอกว่า ตอนนี้อย่างไรก็ได้ใช้เงินที่สะสมมาจากการขายฝิ่นในอดีตหมดไปแล้ว และยังไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรต่อไป

อย่างไรก็ตาม ในปีนี้พ่อยี่ก้อได้ขอซื้อเชื้อพันธุ์กระเทียมจากญาติพี่น้องเพื่อนำมาปลูกในบ่อน้ำ และคาดว่าจะมีรายได้จากการปลูกกระเทียมนี้มาหล่อเลี้ยงครอบครัว เหตุการณ์เช่นนี้ทำให้ชาวลิซูบ้านหน้าโขกตกอยู่ในภาวะเดียวกับพ่อยี่ก้อ และต่างแสวงหาช่องทางเพื่อดำรงวิถีชีวิตของตนให้รอดพ้นจากภาวะกดดันดังกล่าว บางคนเลือกที่จะไปเป็นแรงงานในเมืองเพื่อหารายได้มาหล่อเลี้ยงครอบครัวในช่วงหลังการผลิต เช่น อาปาอะ จะออกไปทำงานรับจ้างที่เชียงใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นงานเกี่ยวกับการก่อสร้าง หรือเป็นแรงงานในการเก็บลำไย หรือเก็บเกี่ยวข้าวท้อ สันทราย จ.เชียงใหม่ เป็นต้น ซึ่งช่วงระยะเวลาดังกล่าวไม่ได้ต่อเนื่องกัน แต่จะมีเป็นช่วง เช่น ในช่วงเดือนกรกฎาคมถึงสิงหาคม ก็จะเป็นช่วงของการเก็บลำไย ในช่วงเดือนธันวาคมและมกราคมจะเก็บเกี่ยวข้าว ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์และมีนาคมจะรับจ้างก่อสร้าง เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านหน้าโขกได้ส่งผลให้ส่วนอื่นๆ ในระบบชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวตามไปด้วย ในขณะเดียวกัน หมออาสาสมัครก็มีการปรับตัวเพื่อต่อสู้ ต่อรองและรุกรับกับภาวะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพด้วย ในที่นี้จะกล่าวถึงการปรับตัวท่ามกลางภาวะกดดันดังกล่าว เพื่ออธิบายให้เข้าใจถึงการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพที่เปลี่ยนแปลงไป โดยหยิบยกประเด็นขัดแย้งที่เกิดขึ้นมาช่วยทำความเข้าใจ เช่น การเก็บหิ้งผี การขายยาห่อ การวางเงินไว้บนหิ้งผี การถ่ายทอดความรู้ของกรณีศึกษาแต่ละคน เป็นต้น

1. การเก็บหิ้งผีของอาหมีมะ

ภายหลังจากที่ "ผีครู" ลงโทษอาหมีมะ ทำให้เธอเจ็บป่วย เธอจึงเลือกใช้วิธีการรักษาผู้ป่วยที่มาหาเธอด้วยวิธีจัดยาห่อให้กับผู้ป่วยนั้น โดยไม่บอกต่อผีครู หรือเนจื่อฮือมะ จนกระทั่งได้รับเงินค่ายามาแล้วเธอนำเงินนั้นไว้ในมือและบอกกล่าวต่อผีครูว่ามีคนมาซื้อยาไปกินขอให้ผู้ซื้อไปกินแล้วหายจากอาการเจ็บป่วย จากนั้นจึงนำเงินไปวางไว้บนหิ้งผีครู เงินนี้จะวางอยู่ที่หิ้งประมาณหนึ่งหรือสองวันจึงจะนำเงินนั้นมาใช้ได้

จากเดิมที่การรักษาคนไข้จะต้องอาศัยสมุนไพร ซึ่งจะต้องบอกต่อเจ้าของยาและเจ้าของพื้นที่ เพื่อนำพืชนั้นมารักษาคน และก่อนรักษาคนจะต้องบอกต่อผีครูเพื่อให้ยาที่ตนเองปรุงนั้นมี

ประสิทธิภาพในการรักษาคนมากยิ่งขึ้น แต่การขายยาห่อไม่ได้บอกต่อผีครูก่อน อาหมีมะอธิบายในเรื่องนี้ว่า แม้ไม่บอกกับผีครูในขณะที่ขายยาห่อ ยาห่อนั้นก็ยังคงมีสรรพคุณที่จะรักษาผู้ป่วยได้ เนื่องจากตอนที่ไปเก็บสมุนไพรก็ได้บอกต่อเจ้าของยาแล้วว่า รักษาคนใดก็ให้หายจากความเจ็บป่วย

ในกระบวนการรักษาพยาบาล “เงิน” ที่นอกเหนือไปจากค่าครู เป็นสิ่งแปลกปลอม การนำเงินลดไปวางบนหิ้งผีครู ก่อนนำไปใช้ นอกจากจะเป็นการแสดงความยำเกรงต่อผีครูแล้ว ยังเป็นการทำให้เงินเปลี่ยนสถานะจากสิ่งแปลกปลอมไปเป็นของเช่นไหว้ หรือของสมนาคุณต่อการใช้เงินหลังจากนั้นจึงไม่ส่งผลต่อผู้ใช้ หรือไม่ถูกผีลงโทษ

หากเทียบว่า “ผีครู” บ่งบอกถึงความรู้ที่เป็นของชุมชน “ผีสมุนไพร” บ่งบอกพืชนี้เป็นของชุมชน อาหมีมะกำลังลดทอนความรู้ที่เป็นของชุมชนให้มาเป็นของตนเองหรือปัจเจกชนมากขึ้น ในขณะเดียวกันยังให้การยอมรับต่อผีสมุนไพร ซึ่งมีนัยของการยอมรับว่า พืชสมุนไพรนั้นเป็นของชุมชนอยู่ อย่างไรก็ตามอาหมีมะเคยบอกกับผู้ศึกษาว่า การเก็บสมุนไพรหากไม่เก็บมาเพื่อรักษาคนก็ไม่ต้องบอกกับแนวจิตอะไรก็ได้ หมายความว่า การเก็บมาเป็นยาห่อ ซึ่งยังไม่ได้นำไปรักษาคนก็อาจไม่ต้องบอกต่อผียาสมุนไพร สมุนไพรจึงกลายเป็นพืชธรรมดาตัวหนึ่ง คุณค่าที่เคยกำกับสมุนไพรได้ลดลงไป ถูกแปรเปลี่ยนเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ จากแต่เดิมเป็นพืชที่มีคุณค่าในการรักษาชีวิตคน

อาหมีมะข้ามไปข้ามมาระหว่างพื้นที่หมอยาลีซุกับคนขายยาห่อ โดยนัยนี้ สมุนไพรจึงมี 2 สถานะ คือ สถานะที่หนึ่ง สมุนไพรเป็น “ยา” เกี่ยวข้องกับผีสมุนไพร และผีครู ซึ่งถูกนำมาใช้เป็นข้ออ้างในการกีดกัน หรือการเลือกผู้สืบทอด โดยเฉพาะกันคนนอก สถานะที่สอง สมุนไพรเป็นเพียง “ต้นไม้” ตัดความเกี่ยวข้องกับผีสมุนไพร และผีครู ทำให้นำมาเป็นยาห่อขายได้

นอกจากนี้ “การไม่บอกผีครู” ซึ่งหมายถึงกฎเกณฑ์ที่คอยควบคุมให้สมาชิกทุกคนมีสิทธิในการใช้ความรู้ หรือสิทธิที่จะเข้าถึงความรู้ของอาหมีมะนั้นไม่ต้องถูกนำมาใช้ในลักษณะเดิมอีกต่อไป กล่าวคือ สมาชิกในชุมชนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากความรู้ และมีสิทธิในการเข้าถึงความรู้ การขายยาห่อจึงเป็นการให้ทุกคนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์ความรู้ นั้น โดยผู้ใช้ต้องตอบแทนหมอยาเป็นเงิน แต่เปิดทางให้กับสิทธิการใช้หรือสิทธิการเข้าถึงความรู้ในการรักษาพยาบาลของชาวลีซุ กล่าวคือ เมื่อหมอยารักษาผู้ป่วยจนหายแล้ว ผู้ป่วยจะต้องนำขันตั้งมาไหว้ผีครู และมีสิทธิขอสืบความรู้ดังกล่าวรวมถึงพืชสมุนไพร ซึ่งเป็นภาระที่หมอยาจะต้องพาผู้ป่วยคนนั้นไปดูพืชสมุนไพร อันเป็นความรู้ที่ปฏิบัติการณ์ได้จริง การขายยาห่อทำให้ผู้ป่วยมีสิทธิเพียงใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพร แต่ไม่สามารถเข้าถึงตัวของพืชสมุนไพรนั้น ยาห่อจึงกีดกัน

การเข้าถึงความรู้และพืชสมุนไพรในระดับปฏิบัติการจริง อันเป็นหลักประกันว่า ต่อไปในอนาคตผู้ป่วยคนนั้นจะไม่ป่วยเป็นโรคดังกล่าวอีก หรือแม้ว่าผู้ป่วยก็สามารถที่จะรักษาตนเองได้ด้วยความรู้ที่ได้รับ การถ่ายทอดมาจากหมอ

การขายยาห่อเพื่อรักษาคนจึงเป็นการลดทอนสิทธิของชุมชนมาเป็นสิทธิของปัจเจกชนเพิ่มมากขึ้น ส่วนการปฏิบัติต่อผีครูเมื่อขายยาห่อแล้วโดยการนำเงินมาขอให้ผีครูช่วยทำให้ผู้ป่วยหายจากอาการเจ็บป่วยโดยที่ไม่ได้รักษานั้น เป็นเพียงจินตนาการที่ยังฝังติดกับระบบความคิดเดิมอยู่ ด้วยความเกรงว่าเงินที่ตนได้มานั้นไม่บริสุทธิ์ เป็นสิ่งแปลกปลอมที่อาจก่อให้เกิดเภทภัยกับตนเองได้ ดังนั้นการนำไปวางบนหิ้งผีครู จึงเป็นพิธีกรรมในการจะเปลี่ยนให้เงินนั้นบริสุทธิ์ เพื่อให้ตนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้

การนำเงินไปวางบนหิ้งผีเพื่อให้เงินนั้นสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ มีลักษณะใกล้เคียงกับการศึกษาของ Michael Taussig (1980) ซึ่งได้ศึกษาการต่อสู้ทางวัฒนธรรมของชุมชนที่กำลังเผชิญหน้ากับการรุกเข้ามาของทุนนิยมในประเทศโบลิเวีย ที่ได้ลักลอบเงินเข้าไปในพิธีแบบติสท์หรือ "พิธีล้างบาป" ให้กับเด็กแรกเกิดของศาสนาคริสต์ ด้วยความเชื่อที่ว่าเด็กที่เกิดใหม่ทุกคนมีบาปติดตัวมาดังนั้นเมื่อให้กำเนิดเด็กขึ้นมาจะต้องทำพิธีดังกล่าว การลักลอบนำเงินเข้าไปในพิธีกรรมดังกล่าวเพื่อให้เงินนั้นบริสุทธิ์และใช้ประโยชน์ได้ ทั้งนี้ระบบทุนนิยมได้ทำให้ "แรงงาน" ที่แต่เดิมวางอยู่บนหลักของ "คุณค่าในการใช้" (use values) ได้กลายมาเป็น "สินค้า" ที่วางอยู่หลักของ "คุณค่าในการแลกเปลี่ยน" (exchange values) ทำให้แรงงานที่เป็นกิจกรรมของชีวิตมนุษย์ที่ตนเองสามารถครอบครองและควบคุมการผลิตที่เกิดจากแรงงานตัวเองได้ แปรเปลี่ยนมาเป็นเพียง "สินค้า" ที่พวกเขาไม่สามารถครอบครองและควบคุมการผลิตได้ ดังนั้น "เงินค่าจ้าง" จากการทำงานในเมืองจึงเป็นสัญลักษณ์ของ "ปีศาจ" ที่ไม่บริสุทธิ์ เงินนี้ไม่สามารถก่อให้เกิดผลงอกเงยขึ้นได้ ไม่สามารถนำไปใช้เพื่อการลงทุนใดๆ ได้ ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน สัตว์ หรือการเพาะปลูกเพราะจะก่อให้เกิดความเสียหายกับการลงทุนนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ เงินที่ได้รับการล้างบาปแล้วจึงเปลี่ยน "เงินปีศาจ" มาเป็นเงินที่ "บริสุทธิ์" ที่นำไปลงทุนแสวงหากำไรได้ (Taussig, 1980: 94-134) การลักลอบนำเงินเข้าสู่พิธีล้างบาปจึงเป็นการปะทะและประสานระหว่างวัฒนธรรมเดิมของชุมชนกับวัฒนธรรมใหม่ หรือระบบทุนนิยมที่เข้ามา ซึ่งไม่แตกต่างจากอาหมีมะที่ได้นำเอาความเชื่อเดิมของลีสอมาปะทะและประสานกับระบบตลาดที่แทรกเข้ามาในชุมชน

การปะทะประสานทางวัฒนธรรมนั้นทำให้การขายยาห่อ ได้กีดกันการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพตามจารีตกฎเกณฑ์เดิม ดังนั้น การเข้าถึงความรู้และสมุนไพรจึงมีอยู่อีกทางหนึ่งคือ ให้อาหมีมะสอนให้โดยตรง เนื่องจากเธอตัดสินใจการใช้ของชุมชนออกไปจากวิถีคิดของเธอแล้วอาหมีมะบอกว่า หากใครต้องการให้เธอถ่ายทอดความรู้ให้จะต้องนำขันตั้งเพื่อไหว้ครูก่อน ไม่ว่าจะ

จะเป็นญาติพี่น้อง หรือคนภายนอกชุมชน ยกเว้นคนภายในครอบครัว สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึงการเลือกให้ผีครู เพื่อที่จะได้รับผลประโยชน์จากความรู้ซึ่งเป็นของชุมชนอยู่ร่วมด้วย การเลือกให้ความหมายกับผีครูจึงเป็นการปรับตัวอย่างหนึ่ง เพื่อให้ชุมชนยอมรับว่า ความรู้นี้เป็นของ "ปัจเจก"

2. การขายยาห่อของอาปาณะ

ภายหลังเลิกปลูกฝิ่น พ่อของอาปาณะได้ตัดสินใจที่จะนำความรู้ในการรักษาพยาบาลที่เรียนรู้มาจากแม่มาทำยาห่อขาย เพื่อหารายได้ให้กับตนเอง อาปาณะได้ช่วยพ่อขายยาห่อตามพื้นที่ต่างๆ เช่น เมืองแม่ฮ่องสอน เมืองเชียงใหม่ แม่แตง แม่มาลัย เป็นต้น ภายหลังจากที่กลับจากขายยาห่อแล้ว อาปาณะจะเห็นพ่อของตนนำเอาเงินที่ขายมาได้วางไว้บนหิ้งผี โดยพ่ออธิบายว่า เพื่อให้ผีครูรับรู้ว่าได้ขายยาห่อไปแล้ว และขอให้คนที่ซื้อไปกินหายจากอาการเจ็บป่วยนั้นๆ การขอต่อผีครูเพื่อให้คนที่ซื้อยาห่อไปกินหายจากอาการเจ็บป่วย แสดงให้เห็นถึงการปกป้องตนเองจากการทำผิดจารีตประเพณีที่มาจากฐานความเชื่อที่ว่า หากรักษาไม่หายผู้ป่วยไม่ต้องจ่ายค่ารักษา

การขายยาห่อสะท้อนให้เห็นถึงวิธีการปรับตัวเองให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเพื่อต่อสู้กับสภาวะกดดันที่ขาดรายได้จากการขายฝิ่น ในขณะที่เดียวสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงสิทธิการใช้ของชุมชนมาเหลือเพียงสิทธิปัจเจกชน การเลือกที่จะนำยาห่อไปขายให้กับคนภายนอกชุมชนทำให้ลดภาระที่จะต้องถ่ายทอดความรู้การรักษาพยาบาลให้กับผู้ป่วย หากผู้ป่วยกินแล้วหายก็หายไป ไม่ต้องติดค้างค่าครูที่จะทำให้ผิดกฎเกณฑ์ หรือผิดผี ในขณะที่เดียวกันหมอยาก็ไม่ต้องผิดผีครู เพราะไม่ได้เป็นการรักษาโดยตรง

ในขณะเดียวกัน การนำเงินที่ขายมาได้วางไว้บนหิ้งผีครู จึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการยอมรับถึงสิทธิของชุมชน และเงินที่ตนเองหามาได้นั้นยังไม่บริสุทธิ์เพียงพอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ได้ ดังนั้นการนำไปวางบนหิ้งผีครูจึงเป็นสัญลักษณ์ถึงการยอมรับเงินว่าบริสุทธิ์โดยการรับรองของสิทธิชุมชนผ่านผีครู

อาปาณะเล่าว่า เขาก็เคยออกไปขายยาห่อเพียงคนเดียว เมื่อออกไปขายกลับมาแล้วก็ไม่ต้องการที่จะบอกต่อผีครู เพราะเขานับถือศาสนาคริสต์ แต่ก็จะมีพิธีฐานขอให้อุ๊ยที่กินยานี้ทุกคนหายจากอาการเจ็บป่วย อาปาณะยืนยันกับผู้ศึกษาอย่างชัดเจนว่า ความรู้ที่เขามีอยู่นั้นเป็นของเขา ไม่ได้เป็นของชุมชน และหากใครที่ต้องการจะสืบความรู้จากเขาจะต้องจ่ายเงินให้กับเขาด้วย ซึ่งหากเป็นคนที่รู้จักกันดี ก็อาจจะเรียกเงินไม่มากนัก แต่หากเป็นคนอื่นที่ไม่ค่อยรู้จักก็อาจจะเรียกเงินสูง เพราะความรู้ที่สามารถที่จะนำไปหาเงินได้อีกมาก เหมือนเช่นที่เขาขายยาห่อไปขายในเมือง

อาปาณะหลุดออกจากระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ของชุมชน แต่เขาก็ยังนำวิธีการหรือเกณฑ์เดิมของชุมชนมาใช้เป็นวิธีการปฏิบัติ แต่จะเลือกให้ความหมายตามที่ตนต้องการ สิทธิการใช้ที่เคยมีของชุมชนก็จะถูกลดทอนลงเป็นเพียงสิทธิปัจเจกชนมากขึ้น

3. การขายยาห่อ : ภาพเหมือนและต่างของอาหมีมะและอาปาณะ

การขายยาห่อของอาหมีมะ และการขายยาห่อของพ่ออาปาณะจึงมีลักษณะที่ใกล้เคียงกัน เพียงแต่ต่างกันที่อาหมีมะไม่ได้ออกไปขายยาห่อ แต่พ่อของอาปาณะออกไปขายยาห่อนอกชุมชน ภาพที่เหมือนกันดังกล่าวสะท้อนให้เห็นสิ่งหนึ่งร่วมกัน นั่นคือ การทำความรู้ให้สามารถประยุกต์ใช้กับคนทั่วไปมากขึ้น จากเดิมที่การรักษาพยาบาลจะมีความเฉพาะเจาะจงในอาการเจ็บป่วยนั้นๆ กล่าวคือ หากป่วยเป็นโรคกระดูกหักก็ต้องรักษาโรคกระดูกหัก แต่การขายยาห่อจะเน้นขายเฉพาะในส่วนที่มีคนมาซื้อมากที่สุด อย่างกรณีของพ่อของอาปาณะ ขายยาห่อที่รักษาอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ปวดกระดูก ปวดตามข้อ ยาบ่ารุงกำลัง และยาบ่ารุงเพศ ส่วนอาหมีมะมีชื่อเสียงในการรักษาผู้ที่มีลูกยาก บ่ารุงกำลัง ตัวเหลือง อ่อนเพลีย กินข้าวไม่ค่อยได้ และรักษาอาการกินผิด ดังนั้นการเตรียมยาห่อก็จะเตรียมในส่วนที่คนมาซื้อ ซึ่งหมายถึงการทำความรู้ให้คนทั่วไปเข้าถึงในอาการเจ็บป่วยที่ตนเองเชี่ยวชาญ หมายความว่า ผู้ป่วยวินิจฉัยอาการของตนเองแล้วมาซื้อยาไปรักษาตนเอง กล่าวโดยง่าย คือการทำให้ลักษณะยาห่อเหมือนเป็นยาพาราเซตามอล เมื่อรู้ว่าปวดหัวก็มาซื้อยาตัวนี้ไปกินเป็นต้น ดังนั้นการขายยาห่อจึงเป็นการเปิดทางให้กับคนทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้ใช้ประโยชน์จากความรู้ และพืชสมุนไพร (แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการปิดทงในการเข้าถึงความรู้และพืชสมุนไพร)

ในขณะที่ภาพที่แตกต่างกันในการขายยาห่อ กล่าวคือ อาหมีมะจะขายยาห่ออยู่ที่บ้าน แต่อาปาณะออกไปขายยาห่อนอกชุมชน (มีบางที่ขายในชุมชนตนเอง) สะท้อนให้เห็นถึงวิธีคิดในการให้ความหมายกับการรักษาความเจ็บป่วยที่ต่างกัน อาหมีมะจัดยาห่อเมื่อมีคนต้องการมาซื้อ กล่าวคืออาหมีมะยังผูกติดอยู่กับวิธีคิดเดิมในการรักษาพยาบาลที่ต้องให้ผู้ป่วยมาขอรักษาจึงจะรักษาให้กับผู้ป่วย เพียงแต่ปรับเปลี่ยนมาเป็นจัดยาห่อเพื่อรักษาแทนการรักษาอย่างจริงจังโดยใช้ผีครู ในขณะที่พ่อของอาปาณะทำยาห่อไปเสนอให้คนซื้อ เท่ากับเป็นการประกาศให้คนอื่นรู้ว่าตนเองรักษาอะไรได้บ้าง และหากคนนั้นเชื่อว่ายาของพ่ออาปาณะสามารถรักษาได้จริงก็จะมาซื้อเพื่อรักษาอาการป่วยของตนเอง ในอดีตจารีตของหมอยาลีซูในการรักษาความเจ็บป่วยต้องให้ผู้ป่วยมาขอรักษา ไม่ใช่การไปหาผู้ป่วยเพื่อขอรักษาให้ ดังนั้นการปฏิบัติการณ์ของพ่อของอาปาณะจึงฉีกจารีตบางส่วนของการเป็นหมอยาลีซูออกไป เพื่อให้เขาสามารถนำยานั้นไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินได้

นอกจากนี้ การปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนไข้และหมอยา ในกรณีพ่อของอาปาฉะและกรณีของ อาหมีมะ มีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ พ่อของอาปาฉะได้ผลิตยาหอครั้งละ มากๆ เพื่อนำไปขายให้กับคนพื้นราบด้วยตนเอง การผลิตยาหอจำนวนมากในลักษณะนี้เปรียบ เปรียบเหมือนการสร้างให้ยาหอกลายเป็นสินค้าของมวลชน (mass product) ภายใต้ระบบทุนนิยม มี ลักษณะใกล้เคียงกับการรู้จัก "พาราเซตามอล" ในฐานะของยาแก้ปวดสารพัดนึก แม้ว่าการผลิต ยาหอของพ่อของอาปาฉะไม่ได้มีปริมาณมากเท่ากับสินค้าอย่างพาราเซตามอลอีกทั้งยังไม่มีกลไกทางการตลาดที่ซับซ้อนเท่า แต่ลักษณะร่วมกันคือผู้บริโภคไม่ได้ให้ความสนใจว่าผู้ผลิตหรือผู้คิดค้นตัวยาคือใคร หากแต่มีการรับรู้ว่าตัวยาดังกล่าวสามารถบรรเทาอาการป่วยได้

ขณะที่ในกรณีของอาหมีมะ แม้ว่าจะ "ขายยา" เช่นเดียวกัน แต่ความน่าเชื่อถือในด้าน ความรู้ยังเป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นควบคู่กับ "ยาสมุนไพร" อย่างแยกกันไม่ออก ดังนั้นยาสมุนไพร ของอาหมีมะจึงไม่อาจมีความหมายในฐานะที่เป็นสินค้าโดยลำพังได้ หากแต่ความหมายจะเกิด ขึ้นต่อเมื่อผู้ป่วยเดินทางมาให้เธอตรวจดูอาการและจัดยาตามอาการเหล่านั้น และปฏิสัมพันธ์ที่ เกิดขึ้นระหว่างทั้งสองฝ่ายเชื่อให้กฎเกณฑ์และวิถีปฏิบัติในการใช้ยาสมุนไพรภายใต้วิถีคิดของอา หมีมะในฐานะที่เป็นหมอยาถูกถ่ายทอดไปยังผู้ป่วย แม้ว่าการรักษาจะถูกนำมาเป็นสินค้าโดยการ ตอบแทนด้วยเงินทองอย่างตรงไปตรงมา

4. อาตัมชะกับการรักษาแบบเดิม

ในขณะที่อาหมีมะและอาปาฉะได้ปรับตัวเองเพื่อต่อสู้กับภาวะกดดันที่เข้ามาสู่ชุมชน อา ตัมชะยังใช้วิธีการรักษาความเจ็บป่วยด้วยวิถีคิดเดิมของชาวอีสาน กล่าวคือ เขายังคงมีผีครู เมื่อ รักษาผู้ป่วยจนหายแล้วผู้ป่วยนำขันตั้งมาไหว้ผีครู หากผู้ป่วยต้องการที่จะสืบทอดความรู้นั้นก็ จะ ถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวให้กับผู้ป่วย

แม้ว่าเขาพยายามที่จะรักษาผู้ป่วยด้วยวิธีการดั้งเดิม แต่ค่าครูในการรักษาของอาตัมชะ นั้นเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นการปรับเปลี่ยนไปตามมูลค่าเงินแถบที่อิงกับราคาเงินแถบในท้องตลาด อาตัมชะเล่าว่า ในครั้งแรกที่เขาได้เป็นหมอมือและรักษาอาการเจ็บป่วยของชาวบ้าน เขาจะได้รับค่า ครูเพียงแค่ 20 บาทเท่านั้น ซึ่งเป็นการกำหนดของผีครูว่าจะต้องจ่ายค่ารักษาพยาบาลเพียง 1 แถบ มูลค่าเพียง 20 บาทในเวลานั้น ทั้งนี้ การรักษาพยาบาลด้วยผี หรือด้วยยาสมุนไพรก็ใช้ค่า ครูเท่ากัน แต่ปัจจุบัน เมื่อค่าเงินแถบในท้องตลาดสูงขึ้น ค่ารักษาพยาบาลของอาตัมชะสูงขึ้นตาม มูลค่าเงินแถบในท้องตลาดมาอยู่ที่ 60 บาท (ในขณะที่อาหมีมะ และอาปาฉะเทียบมูลค่าเงินแถบ อยู่ที่ 50 บาท)

5. การถ่ายทอดความรู้ให้กับคนนอก

การเข้าถึงความรู้ทั้งของอาหมีมะ และอาปาอะ ถูกปิดด้วยการขายยาหอแทนการรักษาพยาบาล ดังนั้นการเข้าถึงความรู้และพืชสมุนไพรวิธีการหนึ่งนั่นคือ การเข้าไปเป็นลูกศิษย์ ซึ่งเป็น การเข้าถึงความรู้โดยตรง อย่างไรก็ตาม จากการพูดคุยสัมภาษณ์กับกรณีศึกษาทั้งสองราย การขอเป็นลูกศิษย์เพื่อสืบทอดความรู้ของพวกเขาของคนภายในชุมชนนั้นยังไม่มี รวมถึงคนภายนอกด้วย ผู้ศึกษาตัดสินใจที่จะเข้าถึงความรู้การรักษายาหอด้วยการขอเป็นศิษย์ของอาหมีมะ และอาปาอะ ในขณะที่เดียวกันก็ติดต่อกับอาต้าอะเพื่อขอสืบทอดความรู้ในฐานะของลูกศิษย์ด้วย

- การเรียนรู้กับอาหมีมะ

อาหมีมะพร้อมที่จะรับผู้ศึกษาเป็นลูกศิษย์ แต่จะเสียค่าครู 30 แถบ หรือตีค่าเป็นเงินบาท ประมาณ 1,500 บาท ในขณะที่เดียวกันก็บอกกับผู้ศึกษาว่า ที่รับเป็นลูกศิษย์ก็เพราะเห็นว่าผู้ศึกษามีความตั้งใจจริง ได้มาช่วยเธอทำงานหลายอย่าง และคุ้นเคยกับผู้ศึกษาเป็นอย่างดี เธอมองผู้ศึกษาเป็นเหมือนลูกชาย และพร้อมที่จะถ่ายทอดความรู้ที่เธอมีอยู่ให้

อย่างไรก็ตามเธอก็จะพยายามบอกกับผู้ศึกษาว่า การพาไปเก็บสมุนไพรนั้นลำบาก หากต้องการที่จะเรียนรู้อย่างรวดเร็วคงเป็นไปได้ แต่หากผู้ศึกษาต้องการเรียนรู้อย่างรวดเร็ว ก็สามารถกระทำได้ เธอจะไปดูพื้นที่บริเวณบ้านแม่แพลมก่อนว่า (ซึ่งตั้งอยู่บริเวณอุทยานแห่งชาติ ห้วยน้ำดังอยู่ห่างจากหมู่บ้าน หนาไชประมาณ 70 กิโลเมตร) มีสมุนไพรอะไรบ้าง และจะรู้ว่าสมุนไพรนั้นอยู่ตรงไหน จากนั้นจึงนัดหมายกันว่าจะเข้าไปเรียนรู้พืชสมุนไพรเมื่อไหร่ เธอจะพาเข้าไปศึกษา แต่เธอขอค่าจัดการดังกล่าวเป็นเงิน 1,500 บาท โดยให้เหตุผลว่า เธอไม่สามารถที่จะไปเพียงลำพังได้จะต้องมีคนติดตามไปด้วย ซึ่งต้องเสียค่าใช้จ่ายทั้งค่ารถ ค่าอาหาร และค่าเสียเวลาที่ไม่ได้ทำงานของผู้ติดตามไปด้วย พร้อมกับบอกว่า เมื่อไปถึงหมู่บ้านดังกล่าวแล้วจะต้องจ้างคนนำทางเพื่อพาไปดูสมุนไพร โดยที่จะบอกกับผู้นำทางซึ่งจะญาติพี่น้องของเธอว่า ต้องการไปเที่ยวป่า และหาสมุนไพรมาทำแบ่งเหล่า โดยจะไม่บอกว่าไปดูสมุนไพร เพราะจะมีคนตามไปเยาะเพื่อเรียนรู้สมุนไพรนี้และเธอไม่ต้องการให้เป็นเช่นนั้น

เมื่อผู้ศึกษาถามว่า ทำไมไม่ใช้วิธีการนี้กับบริเวณดอยอื่น ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านไม่ไกลเท่าไรนัก อาหมีมะบอกว่า ดอยอื่นเดินลำบาก และเส้นทางสูงชันมากเธอแก่แล้วเดินไม่ค่อยไหว รวมทั้งสมุนไพรมีไม่ครบตามที่เธอต้องการจะสอนให้ ผู้ศึกษาทักท้วงว่า บริเวณที่อาหมีมะจะไปที่นั่นก็เป็นพื้นที่ที่เธอไม่เคยไปมาก่อน เธอบอกว่า ได้รู้มาจากญาติพี่น้องว่า ป่าบริเวณบ้านแม่แพลมนั้นมีสมุนไพรทุกชนิด เธอจึงอยากไปศึกษาดู ผู้ศึกษาไม่มีทางเลือกมากนักตามเหตุผลของอาหมีมะ จึงตอบตกลง และได้จ่ายค่าครู และค่าจัดเตรียมพื้นที่เพื่อสอนความรู้ในการรักษาพยาบาลที่บ้านจำนวน 3,000 บาท และถามว่า จะต้องทำพิธีใดบ้าง เธอบอกว่ายังไม่ต้องมีพิธีกรรมใดๆ ผู้

ศึกษาบอกกับอาหมีมะว่า ตนเองต้องการนำผู้ช่วยไปด้วย เพื่อช่วยเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบ โดยจะเก็บตัวอย่างพืช และนำมาตรวจสอบชื่อสามัญ และชื่อวิทยาศาสตร์ เธอบอกว่า ผู้ช่วยคนนั้นต้องเป็นญาติพี่น้อง หรือภรรยาของผู้ศึกษา ผู้ศึกษาต้องการที่จะให้เพื่อนคนหนึ่งสนิทกันมาก รักใคร่กันดุจพี่น้องในท้องมารดาเดียวกันไปด้วย โดยให้เหตุผลว่าตนเองนั้นยังไม่มีภรรยา เธอไม่ค่อยพอใจกับการที่จะต้องพาเพื่อนไปด้วย ผู้ศึกษาอธิบายถึงความจำเป็นในการเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบเพื่อนำไปวิเคราะห์ได้อย่างถูกต้อง และต้องการผู้ช่วยที่รู้วิธีการทำงานดังกล่าว เธอจึงตอบตกลง

อีกหนึ่งเดือนต่อมาผู้ศึกษากลับมาหาอาหมีมะพร้อมกับเพื่อนอีกคนหนึ่ง อาหมีมะพาลูกสาวคนสุดท้ายออกไปด้วย ซึ่งขณะที่พบกับอาหมีมะก็บอกว่าเธอได้ใช้เงินที่ผู้ศึกษาให้เมื่อคราวก่อนนั้นหมดไปแล้วกับการไปดูพื้นที่เพื่อศึกษาก่อน ผู้ศึกษารับทราบ และออกเดินทางไปยังหมู่บ้านดังกล่าว เมื่อไปถึงอาหมีมะก็พาเข้าไปพบญาติพี่น้องของเธอ วันต่อมาจึงได้ออกไปหาสมุนไพร โดยมีผู้นำทางเป็นญาติผู้ใหญ่ของเธอสองคน ผู้ศึกษากับเพื่อน อาหมีมะและลูกสาว เมื่อพบเห็นสมุนไพร อาหมีมะจะบอกชื่อพืชสมุนไพร บอกให้ดูลักษณะใบ วิธีการใช้ซึ่งส่วนมากจะเป็นราก นำมาต้มดื่มรักษาอาการเจ็บป่วยอะไรบางอย่าง การพาไปดูสมุนไพรวันนั้นพบเพียง 20 ชนิด โดยใช้เวลาตั้งแต่ 9.00 น. จนถึงเวลา 15.30 น. หรือประมาณ 6 ชั่วโมง ก่อนที่จะแยกย้ายกันกลับบ้านนั้นอาหมีมะได้ขอให้ผู้ศึกษาจ่ายค่านำทางกับญาติของเธอคนละ 100 บาท การเก็บสมุนไพรนั้นสิ้นสุดลงผู้ศึกษากับเพื่อนรวมทั้งอาหมีมะและลูกสาวของเธอต้องออกมาจากบ้านแม่แพลม โดยผู้ศึกษาพยายามที่จะต่อรองให้อยู่ต่ออีกหนึ่งวันเพื่อที่จะเก็บสมุนไพรต่อในวันรุ่งขึ้น แต่เธอให้เหตุผลว่า หมู่บ้านนี้ไม่ปลอดภัย ทุกคนในหมู่บ้านกำลังสงสัยว่า เราเข้ามาทำอะไรกัน แม้ว่าเธออธิบายไปแล้ว แต่ก็เกรงว่าจะเกิดอันตราย การออกมาจากหมู่บ้านเป็นวิธีการที่ดีที่สุดแล้ว เมื่อมาถึงหมู่บ้านผู้ศึกษาถามอาหมีมะว่าจะต้องให้ค่าเหนื่อยกับเธอหรือไม่ เธอก็ตอบในทำนองที่ว่า เธอกับลูกสาวต้องเสียเวลาไม่ได้ทำงาน แต่ต้องมาสอนสมุนไพรให้กับผู้ศึกษา ความรู้นี้เป็นความรู้ที่ไม่เคยถ่ายทอดให้กับคนนอก แต่เพราะรัก ชอบพอกันจึงมาสอนให้ ก็แล้วแต่นักศึกษาจะให้หรือไม่ให้ สรุปแล้วผู้ศึกษาได้จ่ายค่าเสียเวลาให้กับแม่เต่าและลูกสาวไปอีก 1,500 บาท จากนั้นผู้ศึกษาจึงบอกลากลับมาเชียงใหม่

อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาพบว่า การไปหาสมุนไพรครั้งนี้มีตัวยาสสมุนไพรที่อาหมีมะสอนให้น้อยมาก กล่าวคือ สมุนไพร 20 ชนิดที่ไปพบที่นั่น จะเป็นสมุนไพรที่ใช้ทำแป้งเหล้า 14 ชนิด นอกนั้นเป็นยา และมาทราบภายหลังจากที่ไปหาอาหมีมะอีกครั้งหนึ่ง จึงรู้ว่า สมุนไพรที่ใช้ทำแป้งเหล้า นั้นเป็นยาลำคัญ หรือเป็นแม่ยาส่วนใหญ่ และการที่เธอบอกว่าใช้ทำแป้งเหล้าเพราะกลัวคนอื่นจะ

รู้ว่าเป็นสมุนไพรรักษาโรค จากนั้นเธอก็บอกสอนวิธีการใช้สมุนไพรรักษาโรค ในการรักษาพยาบาล ช่วงระหว่างที่บอกสอนกันนั้น บางครั้งเธอจะบอกไม่ให้นักศึกษาถ่ายทอดความรู้นี้ให้กับคนอื่น ยกเว้นภรรยาและญาติพี่น้องเท่านั้น เมื่อผู้ศึกษาดถามว่า เมื่อไรจึงจะมารับผีครู เธอบอกว่าให้ผู้ศึกษารักษาคนได้ก่อน และมีความชำนาญในการรักษาคนก็ให้มารับผีครูไปได้ ซึ่งในตอนนั้นจะต้องนำขันตั้ง ใก้ผู้แดง 1 ตัว ผ้าแดง 1 ผืน ร้อยธูปและเทียน และเงินอีก 1,500 บาท หรือผู้ศึกษาจะไม่รับผีครูก็ได้ ผู้ศึกษาบอกว่า ได้ให้เงินค่าครูไปแล้ว เธอบอกว่า ครั้งนั้นเป็นค่าเดินทางเพื่อไปศึกษาสมุนไพรรักษาโรค ไม่ใช่ค่าครู และได้บอกถึงว่าเงินที่ผู้ศึกษาให้ไปนั้นถูกใช้ไปอย่างไรบ้าง ซึ่งส่วนใหญ่จะถูกใช้ไปกับค่าเดินทาง ค่าอาหาร และค่าอาหาร รวมทั้งให้เงินช่วยเหลือคนที่หมู่บ้านดังกล่าวด้วย พร้อมกับบอกถึงการเดินทางครั้งนั้นเหน็ดเหนื่อยอย่างไร ไปถึงหมู่บ้านตอนค่ำมืด ต้องเดินเข้าไปเนื่องจากไม่มีรถเข้าไป เป็นต้น

จากนั้นผู้ศึกษาก็ได้ไปหาสมุนไพรรักษาโรคกับอาหมีมะอีกครั้งหนึ่งบริเวณรอบหมู่บ้าน ซึ่งเป็นพื้นที่ร้อน ซึ่งมีสมุนไพรรักษาโรคที่แตกต่างจากบ้านแม่แพลมซึ่งเป็นพื้นที่เย็น ทำให้รู้จักพืชสมุนไพรรักษาโรคในเขตพื้นที่ร้อนเพิ่มเติมอีก 10 ชนิด เมื่อถามอาหมีมะว่าได้ถ่ายทอดความรู้หมดแล้วหรือยัง เธอบอกว่ายังไม่หมด และมีสมุนไพรรักษาโรคอีกหลายชนิดที่ยังไม่ได้บอกต่อผู้ศึกษา โดยเฉพาะสมุนไพรรักษาโรคที่ใช้รักษาอาการกระดูกหัก เนื่องจากเรียนรู้อาหมีมะแล้ว ผีครูจะทำให้ผู้ศึกษากระดูกหัก เพื่อให้ทดลองรักษากับตนเอง เธอไม่ต้องการให้ผู้ศึกษากระดูกหัก และหากวันใดผู้ศึกษากระดูกหักก็สามารถมาขอเรียนรู้อาหมีมะได้ เมื่อถามซ้ำว่ายังมีอาการเจ็บป่วยอื่น อีกหรือไม่ที่ยังไม่ได้สอน เธอบอกว่า คิดว่ายังมีอยู่ แต่ยังไม่สอนให้ตอนนี้

ประเด็นที่น่าสนใจ 2 ประเด็น คือ ประเด็นแรก ครั้งแรกที่ผู้ศึกษามอบค่าครูให้กับอาหมีมะ ค่าครูนั้นถูกแปรเปลี่ยนเป็นค่าป่วยการของอาหมีมะ หรือค่าเสียเวลาในการจัดการเพื่อที่จะสอนความรู้ให้กับผู้ศึกษา แต่นั่นก็เป็นเงื่อนไขที่เปิดทางสู่ความรู้การรักษาพยาบาลของอาหมีมะ เมื่อมาถึงตรงนี้ สิ่งที่อาหมีมะกล่าวอยู่ตลอดว่า หากไม่ใช่คนในครอบครัวต้องเสียค่าครูก่อนนั้น อาจจะมีหมายถึงค่าป่วยการในการถ่ายทอดความรู้ของเธอ นอกจากนี้ การเรียกค่าป่วยการให้กับคนนำทาง และลูกสาวของเธอ แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะรักษาผลประโยชน์ของครอบครัว และกลุ่มเครือญาติของเธอไว้ เหตุการณ์เช่นนี้สอดคล้องกับการศึกษาของ Dessaint (1972) ที่กล่าวถึง ลิขิตว่า เป็นนักต่อรองที่มีชั้นเชิงและรู้จักแยกแยะ หากเป็นการแลกเปลี่ยนกับเครือญาติเดียวกันก็จะคำนึงถึงหลักความเป็นธรรม ในขณะที่การแลกเปลี่ยนกับคนภายนอกต่างวัฒนธรรมจะคำนึงถึงผลประโยชน์ของครอบครัวเป็นหลัก (Dessaint, 1972: 153-168) ในแง่มุมนี้อาหมีมะนำเอา "ความรู้" มาต่อรองเพื่อที่จะรักษาผลประโยชน์ที่เธอและเครือญาติควรจะได้รับ ในขณะที่เดียวกันก็

อ้าง "ผีครู" มาต่อรองกับผู้ศึกษา เพื่อให้จ่าย "ค่าครู" ก่อนจึงจะได้เรียนรู้ความรู้จากเธอ จากนั้นก็แปรเปลี่ยน "ค่าครู" ของผู้ศึกษาเป็น "ค่าป่วยการ" ในการจัดเตรียมการสอนให้กับผู้ศึกษา สรุปผู้ศึกษาเสียเงินค่าป่วยการก่อนที่จะได้เล่าเรียนความรู้จากอาหมี่มะ ไม่ได้เสียค่าครูก่อนเข้าถึงความรู้นั้นๆ อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาได้รับความรู้จากอาหมี่มะ และเข้าถึงสมุนไพรมะที่ต้องการจะถ่ายทอดให้

ประเด็นที่สอง คือ เมื่อสอนความรู้ให้แล้ว และต้องการที่จะเป็นหมอยาให้มารับ "ผีครู" ซึ่งเปรียบเสมือนปริญญาบัตรที่แสดงว่า สำเร็จในการศึกษาแล้ว โดยจะต้องเสียค่าครู 30 แถบ เพื่อไหว้ผีครู โดยมีเหตุผลว่า หากมีผีครูแล้วจะทำให้ยาสมุนไพรมะที่จะใช้รักษามีประสิทธิภาพ รักษาผู้ป่วยหายเร็วขึ้น อย่างไรก็ตาม การรับ "ผีครู" จึงเหมือนการรับเอากฎเกณฑ์จารีต เพื่อควบคุมดูแล ไม่ให้นำความรู้นี้ไปเอาเปรียบผู้ป่วย แต่สำหรับผู้ศึกษาแล้วจะรับหรือไม่รับผีครูก็ได้ แสดงให้เห็นว่า ผู้ศึกษาเป็นคนนอก การรับผีครูหรือไม่นั้นไม่มีผลต่อชุมชนลือชอ ในขณะที่เดียวกัน อาหมี่มะก็เลือกที่จะถ่ายทอดให้เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น ในขณะที่กีดกันการเข้าถึงความรู้บางส่วน การกีดกันดังกล่าวทำให้ผู้ศึกษาไม่สามารถที่จะเข้าถึงพืชสมุนไพรมะบางชนิดที่อาหมี่มะรู้จัก อาหมี่มะจึงเลือกที่จะนำความรู้บางส่วนมาแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กับผู้ศึกษา "ความรู้" ถูกทำให้แลกเปลี่ยนเป็น "เงิน" ได้ จึงสอดคล้องกับชีวิตประจำวันของลือชอบ้านหน้าโหลที่มีค่าใช้จ่ายสูง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดเกี่ยวกับการรักษาพยาบาล จากเดิมที่ความรู้ดังกล่าวมีไว้เพื่อรักษาคน ไม่ได้มีไว้เพื่อสร้างรายได้ให้กับตน มาเป็นการแปรเปลี่ยน "ความรู้" เป็น "สินค้า" เพื่อสร้างรายได้ให้กับตนเอง ซึ่งเป็นการกระทำต่อคนนอกวัฒนธรรมลือชอ เช่น ผู้ศึกษา เป็นต้น ความรู้ดังกล่าวจึงเป็นความรู้ธรรมดาที่ไม่มีระบบคุณค่า หรือกฎเกณฑ์เข้ามาควบคุมกับแต่อย่างใด ความรู้ที่พร้อมจะเป็นสมบัติของปัจเจกชนเท่านั้น โดยไม่มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับชุมชน

- การเรียนรู้กับอาปาณะ

ทุกครั้งที่เข้าหมู่บ้านหน้าโหล ผู้ศึกษาจะเข้าไปเยี่ยมเยียนอาปาณะ และนำของฝากจากเชียงใหม่ไปให้ ผู้ศึกษาจะพูดคุยเกี่ยวกับเรื่องการรักษาพยาบาลกับอาปาณะเสมอ หลายครั้งที่ขอให้อาปาณะถ่ายทอดความรู้ให้ ในครั้งแรกอาปาณะจะไม่ตอบในเรื่องนี้ แต่จะกล่าวถึงในเรื่องอื่นๆ แทน หลายครั้งที่ผู้ศึกษาได้เข้าไปช่วยงานในไร่ของเขาไม่ว่าจะเป็นการพาดข้าว หรือเก็บหญ้า บางครั้งผู้ศึกษาไปช่วยเก็บไม้เพื่อนำมาเป็นฟืน บางคราที่อาปาณะออกไปเที่ยวป่าผู้ศึกษาก็จะติดตามไปด้วย การพบปะกันบ่อยมากขึ้นทำให้อาปาณะเริ่มที่จะคุ้นเคยกับผู้ศึกษามากขึ้น วันหนึ่งที่บ้านของพ่ออาปาณะผู้ศึกษาได้ขอเรียนความรู้เกี่ยวกับพืชสมุนไพรมะจากเขา และสัญญาว่า จะทำเอกสารขึ้นมาหนึ่งฉบับให้กับอาปาณะ ซึ่งเป็นเอกสารที่เกี่ยวข้องกับสมุนไพรมะของอาปาณะโดย

เฉพาะ โดยให้เหตุผลว่า หากอาปาณะเสียชีวิตลง เอกสารนี้จะเป็นประโยชน์ต่อลูกหลานของอาปาณะที่จะได้เรียนรู้พืชสมุนไพร พร้อมบอกกับว่าจะไม่นำความรู้ที่เขาสอนไปบอกกับคนอื่น ในที่สุดความพยายามของผู้ศึกษาก็สำเร็จ อาปาณะพร้อมที่จะถ่ายทอดความรู้ให้ แต่ห้ามผู้ศึกษาไปสอนให้กับคนอื่น ยกเว้น พี่น้องกันหรือคนในครอบครัวเท่านั้น เมื่อถามเขาว่าจะต้องเสียค่าครูเท่าไร เขาหันไปถามพ่อซึ่งนั่งอยู่ข้างๆ ลักครุหนึ่งจึงหันมาบอกว่า ที่จริงแล้วเขาอยากสอนให้ผู้ศึกษาโดยไม่ต้องเสียเงินเลย แต่พอบอกว่า ทำอย่างนั้นไม่ได้ การถ่ายทอดความรู้ต้องมีค่าครู และขอค่าครู 30 แดบ หรือ 1,500 บาท เมื่อผู้ศึกษาตอบตกลงแล้วก็ได้นัดแนะกันว่าจะสอนกันเมื่อไร อาปาณะบอกว่าระยะนี้เขาไม่ว่าง เพราะต้องเกี่ยวข้าว ฟ้าดข้าว และขนข้าวมาบ้าน จึงให้ผู้ศึกษามาเรียนรู้ในอีก 2 สัปดาห์ เพราะคาดว่าจะทำงานในไร่เรียบร้อยแล้ว อาปาณะบอกว่าจะสอนความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรที่ดอยอัน เพราะเป็นพื้นที่เย็น ซึ่งมีสมุนไพรมาก

อีก 2 สัปดาห์ต่อมา ผู้ศึกษากลับเข้าไปหาอาปาณะ แล้วนำเงินค่าครู 1,500 บาทให้กับเขา อาปาณะนำเงินไปวางบนสมุนไพรที่เขาเก็บมา แล้วอธิษฐานอยู่สักครู่ใหญ่เสร็จแล้วจึงเดินมาหาผู้ศึกษา แล้วอธิบายว่านำเงินค่าครูนั้นไปบอกต่อดันยาสมุนไพร และพระเจ้าว่า จะสอนความรู้ที่มีทั้งหมดให้กับผู้ศึกษา ขอให้ผู้ศึกษานั้นจำได้หมด และเมื่อนำไปรักษาคนไข้ก็ขอให้หายจากอาการเจ็บป่วยเหมือนที่เขารักษาหายเช่นกัน

วันถัดมาผู้ศึกษากับอาปาณะได้เดินทางไปยังดอยอัน ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านหน้าโขงประมาณ 10 กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางประมาณ 6 ชั่วโมงก็ถึงพื้นที่ที่อาปาณะกำหนดไว้ เมื่อพักจนหายเหนื่อยแล้ว อาปาณะก็เริ่มสอนความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรให้กับผู้ศึกษา เมื่อพบพืชตัวแรกอาปาณะจับใบไม้ พร้อมกับอธิษฐานว่า มาขอยาไปรักษาคนไข้ และสอนผู้ศึกษาให้รู้จักพืชสมุนไพร ไม่ได้มาตัดต้นยาให้ตาย ขอให้ยานี้รักษาคนใดก็หายจากอาการเจ็บป่วย และขอให้ผู้ศึกษานั้นจดจำสมุนไพรนี้ได้ตลอดไปอย่าได้ลืม จากนั้นจึงเก็บส่วนของพืชที่จะนำมาใช้เป็นยา และสอนให้ผู้ศึกษาจดจำต้นยา ส่วนที่นำมาใช้ และบอกสรรพคุณว่าใช้รักษาโรคอะไรบ้าง อาปาณะจับใบไม้และอธิษฐานต่อดันยาเพียง 3 ต้นเท่านั้น ต้นถัดไปไม่ต้องทำเช่นนั้นอีก โดยให้เหตุผลว่า ต้นยา รู้แล้วว่ามาขอยา และสอนความรู้ให้กับผู้ศึกษา ผู้ศึกษาใช้เวลาเรียนรู้อยู่ที่ดอยอัน 2 วันจึงกลับมาที่หมู่บ้าน และได้เรียนรู้พืชสมุนไพรที่อยู่บริเวณบ้านเพิ่มเติมอีก 2 วัน อาปาณะบอกว่ายังเหลือพืชอีกไม่กี่ชนิดที่ยังไม่ได้สอนให้ผู้ศึกษา เพราะไม่มีอยู่ทั้งในบริเวณดอยอันและบริเวณบ้าน จะต้องไปดูบริเวณอื่น เช่น ที่ดอยสามหมื่น หรือที่บ้านน้ำปลามุง เขายังต้องสอนผู้ศึกษาเกี่ยวกับการใช้พืชสมุนไพรที่ต้องทำให้ดูเป็นตัวอย่าง และหากต้องการที่จะเรียนรู้เพิ่มเติมก็ให้มาหาเขาได้ เพราะตอนนี้ผู้ศึกษามีสถานภาพเป็นศิษย์ของเขาแล้ว

วิธีคิดของอาปาณะเกี่ยวกับเรื่องการถ่ายทอดความรู้ในการรักษาพยาบาล คือ กีดกันคนนอกครอบครัวไม่ให้เข้าถึงความรู้ดังกล่าว โดยตั้ง "ค่าครู" ตามใจตนเอง กล่าวคือ หากชอบพอกันก็จะเรียกค่าครูไม่มากนัก แต่ถ้าไม่รู้จักกันจะเรียกค่าครูสูงมาก และเมื่อได้รับค่าครูแล้วก็จะถ่ายทอดความรู้ที่ตนเองให้กับผู้นั้น วิธีคิดเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึง "ความรู้" เป็นสมบัติของปัจเจกชนอย่างสิ้นเชิง และความรู้ถูกเปลี่ยนเป็นสินค้าที่อาปาณะสามารถกำหนดราคาได้เองว่าเท่าไร วิธีคิดนี้ไม่เลือกปฏิบัติกับคนลี้ซู่ หรือคนนอกวัฒนธรรมลี้ซู่ ใครก็ได้ที่ต้องการเข้าถึงความรู้ดังกล่าว

- การต่อรองของอาต้าณะ

ครั้งแรกที่ไปเก็บสมุนไพรกับอาต้าณะที่บ้านน้ำปาลามุง ซึ่งก่อนไปเก็บสมุนไพรอาต้าณะบอกว่าหากให้บอกถึงวิธีการใช้สมุนไพรจะต้องไหว้ผีครู โดยใช้เงิน 60 บาท ไก่แดงผู้ 1 ตัว และผ้าขาว 1 ผืน แต่เมื่อเก็บสมุนไพรเรียบร้อยแล้ว อาต้าณะบอกว่าครั้งนี้ยังไม่ต้องเสียค่าครู เพราะไม่ได้แสดงวิธีการใช้สมุนไพรให้ดู การเรียนรู้ยังไม่สมบูรณ์จึงยังไม่ต้องเสียค่าครู

ต่อมาอีกประมาณ 1 ปี ผู้ศึกษาต้องการเรียนรู้สมุนไพรอย่างจริงจังจึงเข้าไปบอกกับอาต้าณะว่า ต้องการที่เรียนรู้สมุนไพรโดยการขอเป็นลูกศิษย์จะต้องทำอะไรบ้าง อาต้าณะบอกว่าจะต้องเสียค่าครู 500-600 บาท ไก่ผู้แดง 1 ตัว และผ้าขาว เมื่อผู้ศึกษาถามว่า ครั้งก่อนนั้นทำไมจึงบอกเพียง 60 บาทเท่านั้น อาต้าณะให้เหตุผลว่า การเรียนรู้จะต้องใช้เวลาอย่างมากอย่างน้อยประมาณ 1 อาทิตย์จึงจะเรียนรู้หมด และเขาจะต้องพาเขาไปในป่าเพื่อให้เห็นพืชสมุนไพร พร้อมทั้งสอนวิธีการใช้สมุนไพรให้กับผู้ศึกษา แต่ตอนนี้เขาทำงานอยู่กับอุทยานแห่งชาติห้วยน้ำดัง หากต้องมาสอนให้กับผู้ศึกษาจะต้องขอลาพักงาน ทำให้เสียรายได้ ผู้ศึกษาดตกลงที่จะเรียนรู้ด้วย แต่อาต้าณะบอกว่า ให้นัดกันอีกครั้งหนึ่งในช่วงเดือนหน้า เพราะขณะนี้เขาไม่ว่างต้องทำไร่ และทำงานให้กับอุทยานแห่งชาติ

อีกประมาณหนึ่งเดือน ผู้ศึกษาได้เข้าไปหาอาต้าณะอีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้อาต้าณะได้เล่าถึงสรรพคุณยาสมุนไพรของเขาว่าสามารถรักษาโรคอะไรได้บ้าง ใช้เวลาเพียงไม่เท่าไรก็หายขาดจากโรคดังกล่าว โดยเฉพาะโรคเบาหวานเขาได้รักษาคนหายจากอาการดังกล่าวมาแล้ว 3 คน ซึ่งคนที่หายก็มาไหว้ครู และให้รางวัลสมนาคุณเพิ่มเติมอีก คนแรกให้มากถึง 200,000 บาท เพราะเป็นชาวต่างชาติ คนที่สองให้มา 3,000 บาท และคนที่สามให้มา 2,000 บาท พร้อมกับบอกกับผู้ศึกษาว่ายาของตนนั้นดีมากๆ หากผู้ศึกษาเห็นว่าใครเป็นเบาหวานก็ให้มารักษากับเขาได้ และหากต้องการที่จะเรียนรู้วิชาที่เขาจะมีอยู่จะต้องเสียค่าครูหลายพันบาท ผู้ศึกษายืมให้กับอาต้าณะ เขาบรรยายต่อไปว่า หากได้ความรู้ของเขาไปแล้วจะสามารถสร้างรายได้ให้กับผู้ศึกษามากขึ้น ผู้ศึกษาขอรู้ค่าครูที่แน่นอน อาต้าณะก็จะเล่าสรรพคุณยาของเขาให้ฟังอีกรอบก่อนที่บอกว่าคงจะประมาณ 3,000-

4,000 บาท เมื่อผู้ศึกษาบอกว่าจะขอเรียนด้วย อาตัมจะบอกว่า อีก 2 สัปดาห์เขาจึงว่างให้มาหา ช่วงนั้น และบอกว่าจะต้องพาผู้ศึกษาไปหาสมุนไพรมะประมาณ 1 สัปดาห์ และสอนให้รู้จักวิธีการใช้ อีกไม่กี่วันเท่านั้น แต่ท้ายที่สุด เวลาของทั้งสองฝ่ายก็ไม่ตรงกัน

การเพิ่มค่าครูของอาตัมจะสะท้อนให้เห็นถึงการต่อรองกับผู้ศึกษาในขณะเดียวกันก็พยายามขยับเน้นสรรพคุณยาให้ผู้ศึกษาเห็นคล้อยตามด้วย เพื่อบอกว่าค่าครูที่เขาเรียกขานนั้นคุ้มค่า กับความรู้ที่ผู้ศึกษาจะได้รับ อย่างไรก็ตามการเรียกขอค่าครูของอาตัมจะไม่ได้นำเอากฎเกณฑ์เดิม กล่าวคือ การเรียนรู้อาจจะถูกกำหนดด้วยค่าครูที่แน่นอนตายตัว ประกอบไปด้วยเงิน 1 แถบ ใ้ผู้แดง 1 ตัว และผ้าขาว อาจจะถูกกล่าวได้ว่า การเพิ่มค่าครูเมื่อผู้ศึกษาจะขอให้เขาถ่ายทอดความรู้ให้ จึงเป็นการกีดกันการเข้าถึงความรู้ของเขามากขึ้น โดยไม่ยึดถือกฎเกณฑ์ปฏิบัติเดิม สะท้อนให้เห็นวิถีคิดของอาตัมที่มอง "ความรู้" นั้นเป็น "สินค้า" ที่สามารถแปรเปลี่ยนเป็น "เงิน" ได้ ในขณะที่เดียวกันก็มอง "ความรู้" เป็นสมบัติของปัจเจกชน ไม่ใช่สมบัติของชุมชน วิถีคิดนี้เกิดขึ้นในภาวะที่ผู้ศึกษามีสถานะเป็นคนนอกที่ไปขอเรียนรู้จากอาตัม

4.8 บทวิเคราะห์ และสรุป

มิติทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรชีวภาพเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของจักรวาลวิทยา ในการศึกษาค้นคว้าได้ใช้ความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้านเป็นตัววิเคราะห์เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ดังกล่าว กล่าวคือ ความรู้ในการรักษาพยาบาลถูกกำกับด้วยกฎเกณฑ์ จารีต ระบบการให้คุณค่าและอำนาจกับความรู้และทรัพยากรชีวภาพด้วย ดังนั้น ความรู้จึงไม่ได้เป็นความรู้ที่มีฐานะเป็นความรู้อย่างโดดเดี่ยว แต่ถูกให้คุณค่าภายใต้การกำกับดูแลของพลังเหนือธรรมชาติ ทำให้มนุษย์มีฐานะเป็นเพียงผู้ใช้ หรือมีสิทธิในการใช้ ไม่ได้เป็นเจ้าของความรู้หรือทรัพยากรดังกล่าว เจกเช่นเดียวกับการใช้ทรัพยากร กฎเกณฑ์ที่กำกับเหล่านี้ทำให้ชาวสิชลปฏิบัติตนอย่างอ่อนน้อมต่อทรัพยากรและความรู้ เช่น การไหว้ครู การขอสมุนไพรมือต่อมือเป็นต้น กฎเกณฑ์เหล่านี้ยังครอบคลุมถึงการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นธรรมชาติ เช่น การออกเก็บยาสมุนไพรมือจะไม่ตัดชีวิตต้นไม้ในลักษณะที่ทำลายล้าง แต่จะเก็บสมุนไพรมือเพียงแต่ที่ต้องการใช้ประโยชน์

นอกจากนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมยังถูกควบคุมด้วยวิถีคิดแบบการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ซึ่งก่อให้เกิดความเป็นธรรม ภาวะที่มนุษย์ไม่ได้เป็นเจ้าของแต่มีสิทธิการใช้ ทำให้เกิดความเป็นธรรมในทุกความสัมพันธ์ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคน ระหว่างคนกับระบบนิเวศ หรือระหว่างคนกับพลังเหนือธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า การจัดการความสัมพันธ์ทางสังคมโดยมองสิทธิในเรื่องของปัจเจก เครือญาติหรือชุมชน ไม่ได้มีการแยกตัดอย่าง

ชัดเจน แต่เป็นระบบของความสัมพันธ์เชิงซ้อน โดยมี “สิทธิการใช้” เป็นตัวเชื่อมในทุกมิติ ดังนั้นหากยังคงแยกสิทธิต่างๆ เช่น สิทธิของปัจเจก สิทธิของชุมชน สิทธิของรัฐ สิทธิของเครือญาติ อย่างโดดๆ หรือขั้บเน้นตัวใดตัวหนึ่งให้เด่นชัดมากขึ้น ย่อมก่อให้เกิดปัญหาที่สร้างความไม่เป็นธรรม และความสมดุลในการจัดความสัมพันธ์ทางจักรวาลวิทยา อีกทั้งยังมองไม่เห็นสิทธิการใช้ว่าเป็นพื้นฐานของการจัดวางความสัมพันธ์ในเรื่องสิทธิแบบต่างๆ ที่ซ้อนทับ และดำรงอยู่ร่วมกันได้

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมในหลากหลายมิติ ทำให้ความรู้และทรัพยากรเริ่มแสดงสถานภาพในลักษณะที่เป็นสิทธิของปัจเจกบุคคลมากขึ้น และส่งผลให้ภาวะของความเป็นธรรมลดน้อยถอยลง จากเดิมที่ความรู้และทรัพยากรมีคุณค่าในการใช้ (use value) ถูกแปรเปลี่ยนให้มีคุณค่าในการแลกเปลี่ยน (exchange value) มากขึ้น สิ่งเหล่านี้ปรากฏตัวอยู่ในปรากฏการณ์ต่างๆ เช่น การเก็บฝั่ครู การวางเงินบนหิ้งฝั่ การวางเงินบนยาห่อ และการถ่ายทอดความรู้ในการรักษาพยาบาล

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาข้างพบอีกว่า การปรับตัวภายใต้เงื่อนไขของสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นมีอยู่ 3 ระดับ ได้แก่ ในระดับการจัดการ เช่น การใช้สมุนไพรถูกนำมาเป็นยาห่อ การปรับตัวในมิติทางวัฒนธรรม เช่น การเก็บฝั่ครูเพื่อปรับสมดุลใหม่ระหว่างพลังเหนือธรรมชาติกับมนุษย์ ส่วนการปรับวิถีคิด เช่น การวางเงินบนหิ้งฝั่ ทั้งนี้การปรับตัวในแต่ละระดับแสดงให้เห็นการปรับตัว 2 ลักษณะ กล่าวคือ การปรับตัวที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของชุมชนและการปรับตัวที่พยายามหลุดออกไปจากอำนาจของชุมชน นอกจากนี้หมอยาพื้นบ้านยังมีการปรับตัวเปลี่ยนไปตามปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนภายในชุมชนและสมาชิกนอกชุมชน เช่น การให้กรอบของคุณค่าเดิมกับสมาชิกภายในชุมชนแต่เลือกใช้กรอบใหม่กับผู้ศึกษาในฐานะคนนอกชุมชน

การปรับตัวดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ยาสมุนไพร ถูกให้ความหมายเป็นเพียง “พืชตัวหนึ่ง” ขณะที่ความรู้ในการรักษาพยาบาลถูกให้ความหมายเป็น “สินค้า” ที่ซื้อขายและแลกเปลี่ยนเป็นเงินได้ ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ปรับตัวไปในทิศทางเดียวในลักษณะที่เป็นสินค้าเท่านั้น ในบางสถานการณ์ หมอยาได้เลือกให้ความหมายภายใต้กรอบความคิดแบบเดิมที่กำกับด้วยคุณค่าและอำนาจของฝั่ในการรักษาพยาบาลเช่นเดียวกับพืชสมุนไพร ปรากฏการณ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าการใช้ความรู้และการจัดการทรัพยากรชีวภาพสมุนไพรนั้นไม่ได้มุ่งไปสู่ระบบตลาดเท่านั้น หากแต่ยังมีการกลับไปมาระหว่างกรอบความคิดภายใต้การกำกับของจารีตของชุมชน กับ กรอบความคิดที่อิงอยู่กับระบบตลาด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทางเลือกให้ความหมายของหมอยาตามสถานการณ์ต่างๆ ดังนั้น กระบวนการกลายเป็นสินค้าของความรู้และทรัพยากรชีวภาพ

จึงไม่ได้มีลักษณะเป็นเส้นตรงของพัฒนาการแต่เป็นกระบวนการที่ซ้อนทับของแนวคิดต่าง ๆ ที่หลากหลาย

กรณีของอาหมีมะซึ่งอาจกล่าวได้ว่าปฏิบัติการในการเป็นหมอยาของเธอยังคงถูกควบคุมอยู่ภายใต้จารีตของชุมชนนั้น การขายยาของเธอเป็นการกีดกันการเข้าถึงความรู้ภายใต้จารีตแบบเดิม และเป็นการกีดกันในการเข้าถึงทรัพยากรชีวภาพหรือพืชสมุนไพรด้วย ดังนั้นสมาชิกของชุมชน ยกเว้นคนในครอบครัว มีวิธีการเข้าถึงความรู้ได้เพียงทางเดียวคือการเป็นลูกศิษย์ หากมองในแง่มุมมองสิทธิการใช้ แต่เดิมสมาชิกในชุมชนมีสิทธิเข้าไปใช้ประโยชน์จากความรู้และพืชสมุนไพรจากหมอยา กล่าวคือ ผู้ป่วยสามารถเข้าถึงความรู้และพืชสมุนไพร ภายหลังจากการรักษา เนื่องจากหมอยาจะถ่ายทอดให้ ซึ่งเป็นหลักประกันว่า ผู้ป่วยจะไม่เจ็บป่วยด้วยโรคดังกล่าวอีกต่อไป หรือหากป่วยก็สามารถรักษาตนเองได้ เนื่องจากมีความรู้และสามารถเข้าถึงการเก็บพืชสมุนไพรได้ ดังนั้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจากการรักษาแบบเดิมมาสู่ยาหอ ทำให้ผู้ป่วยมีสิทธิการใช้เพียงอย่างเดียว คือ "สิทธิการใช้" ในรูปของการประโยชน์จากความรู้ของหมอยาเพียงเท่านั้น แต่ไม่ได้รับ "สิทธิการใช้" ในรูปของการเข้าถึงความรู้และทรัพยากร ตัวอย่างเช่น เมื่อผู้ป่วยมาหาหมอยา จะมีกระบวนการรักษาจนหายป่วย โดยไม่มีสิทธิปฏิเสธ แสดงว่า สมาชิกทุกคนในชุมชนมีสิทธิที่จะใช้ประโยชน์จากความรู้และทรัพยากรสมุนไพร เมื่อผู้ป่วยหายจะนำค่าครุมาตอบแทนบุญคุณของผีครู ทำให้ผู้ป่วยมีสิทธิในการขอสืบความรู้ในการรักษาความเจ็บป่วย ดังนั้นจึงเป็นภาระของหมอยาที่จะต้องถ่ายทอดทั้งความรู้และการเข้าถึงยาสมุนไพรให้กับผู้ป่วย หมอยาต้องพาผู้ป่วยไปหายาสมุนไพรในป่าและสอนความรู้ในเชิงปฏิบัติ ทำให้ผู้ป่วยสามารถรักษาตนเองได้ในภายหลังและมีฐานะเป็น "ผู้รู้ยา" ในอาการหนึ่ง ๆ แต่ไม่ได้มีฐานะเป็น "หมอยา" กระบวนการนี้เป็นวิธีการขยายความรู้สู่สมาชิกในชุมชน ความรู้ในที่นี้ไม่ได้มีฐานะเป็นเพียงแค่ "องค์ความรู้" หรือ "ชุดความรู้" ที่หยุดนิ่ง แต่เป็นความรู้ในแง่ของการปฏิบัติการทั้งการรักษาความเจ็บป่วยและการเข้าถึงพืชสมุนไพร กล่าวคือ ผู้ป่วยในฐานะผู้รู้ยาได้เรียนรู้จากหมอยาให้ตระหนักถึงการเก็บและใช้สมุนไพรอย่างที่ดำเนินถึงความสมดุลและเป็นธรรมระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติและพลังเหนือธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้คือส่วนหนึ่งของวิถีทางวัฒนธรรมในการจัดการทรัพยากรชีวภาพสมุนไพร

อย่างไรก็ตามแม้ว่า หนทางในการเข้าถึงความรู้จะหดหายไปภายใต้การแทนที่ของยาหอ แต่ก็ยังคงมีหนทางอื่น ๆ ที่จะเข้าถึงความรู้และสมุนไพรได้ เช่น การถ่ายทอดภายในครอบครัวไปสู่ระดับเครือญาติ โดยมีกลไกการแต่งงานเป็นตัวกระจายความรู้ดังกล่าว การถ่ายทอดระดับครอบครัวยังคงไว้ซึ่งระบบคุณค่าและจารีตแบบเดิมเพื่อไม่ให้นำความรู้ดังกล่าวไปซุกตุนหรือสร้างอย่างไม่เป็นธรรมกับสมาชิกในชุมชน

กล่าวโดยสรุป การดำรงอยู่ของหมอยาพื้นบ้านภายใต้จารีตแบบเดิมของชาวลีซุน นั้น ได้สร้างหนทางหนึ่งในการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพ ด้วยการถ่ายทอดให้กับผู้ป่วยโดยอิงอยู่กับหลักสิทธิการใช้ สิทธิการใช้มีสองรูปแบบ คือ สิทธิการใช้ในรูปแบบของการใช้ประโยชน์และสิทธิการใช้ในรูปแบบของการเข้าถึงความรู้และทรัพยากรชีวภาพ กระบวนการดังกล่าวทำให้ความรู้ขยายจากปัจเจกบุคคลไปสู่ชุมชน และภายใต้กระบวนการนี้ได้มีสิทธิหลายแบบเกิดขึ้นเป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนในเวลาเดียวกัน เมื่อเกิดสถานการณ์ที่ยาสมุนไพรและความรู้ในการรักษาพยาบาลถูกแปรเปลี่ยนให้เป็นสินค้า การดำรงอยู่ของจารีตในแบบเดิมยังคงแฝงตัวอยู่ ไม่ได้ถูกผนวกกลืนให้เป็นสินค้าอย่างสมบูรณ์ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับว่าหมอยาเลือกปฏิสัมพันธ์กับผู้ใด เช่น การปฏิสัมพันธ์กับสมาชิกในครอบครัวหรือภายในชุมชน หมอยายังคงใช้จารีตแบบเดิม ขณะที่ปฏิสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนจะอิงอยู่กับระบบตลาด นอกจากนี้หมอยายังเลือกให้ความหมายต่อความรู้และยาสมุนไพรแตกต่างกันไปตามภาวะการณ์ เช่น บางภาวะเลือกให้ความหมายเพื่อแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจ บางภาวะยังคงดำรงคุณค่าจารีตเดิมเพื่อสืบทอดวิถีคิดของความเป็นลีซุน เป็นต้น